No. १४६७

Title जागदीश्यां शिरोमणि व्याख्यायां उपाधिवादः

Author ×

Extent ~~२५८~~ Age ×

Subject न्यायशास्त्रं

उपाधिवादो गादाधरीयः

५६..

74

ॐ नमो गुरुभ्यः ॥ प्रसंगादिति व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकीभूतग्रहजनकग्रहविषयत्वेन स्वतः सो
पाधेरूपत्वानर्हत्वादित्यर्थः । नव्याप्तस्तु न व्याप्तिनिश्चय इति मूलस्यापि वोऽक्तहेतावित्यादिः
तथा च स्वकीयहेतौ व्याप्तिनिश्चयस्य च परोक्तहेतौ ॥ सोपाधित्वनिश्चयस्यापि विजय
प्रयोजकत्वाद्विजयादिलक्षणीकं कार्यकारित्व संगत्यैव व्याप्तमनन्तरमुपाधेर्निरूपण
मूलस्य तात्पर्यमिति प्राहुः ॥ न संभवतीति व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरेव साध्यत्वसाधन
त्वस्वरूपत्वादिति भावः । ननु साध्यत्वेनाभिमतत्वस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नं प्रतिनक
स्याप्युपाधेर्व्यापकत्वं साध्यत्वेनाभिमतधूमादित्वत्तत्स्वाभिधाने तु आभिमतान्तावैयर्थ्य
मतः फलितार्थमाह ॥ योग्यादित्यादि तत्र तथा ॥ तत्र साध्यकत्वहेतुकानुमान इति यावत्
ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकस्य वन्त्यादिस्तुत्वाद्दुरित्वो

दिप्रकारेण साधनाव्यापकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह एकरूपेणेति मूले यावोऽभेद
स्तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपाभिन्नं
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपाभिन्नं ग्राह्य
केचित्तु मित्यर्थः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेवमुक्तं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपा
वच्छिन्नं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपावच्छिन्नं ग्राह्य
मित्यर्थः सर्वे गौणमते प्रतियोगित्वं स्ववत्त्वाभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वेन धर्मावच्छेदाव
संभवादित्यत आह नञ्चास्तु यन्न्यापकत्व इति यद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वे य द्वद्व भा
न्यभावप्रतियोगित्वे चेत्यर्थः रूपेणेत्यत्रावच्छिन्नत्वमेव तृतीयार्थ इति प्राहुः । एकरूपे
णानुपस्तेहलणेमेक संबंधेनेत्यपि द्रष्टव्यं तेन संयोगेन वन्ह्यादिव्यापकस्य वन्ह्यादेः स

२ मवायेन धर्मा घव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिरूपव्यापकत्वा
दि प्राचीनोऽन्योन्याश्रयासंभवाद् व्यापकत्वमन्यथा निर्वक्ति साध्यनिष्ठेति व्याप्ति निरूपकत्वे
मिति समस्तपाठः सम्यक् व्याप्ति निरूपकत्वमित्ति पाठवृत्ति शब्दे कादेशव्याप्तेः परामर्शे साचेत नेन२
नाम व्युत्पत्तिरिति ध्येयं साधनं यथाव्यभिचारित्वे व्यभिचारिता सत्वेन सम स्वामकव्यापिकत्वा
म घनोपाधिकत्वं तत्तत्ज्ञानस्य साध्यनिष्ठोपाधि व्याप्ति धीहेतुत्वेऽपि तत्र तादृशव्याप्ति
रप्रवेशात्तो मो व्याश्रयः संभवतीत्यतः प्रकारान्तरेण नोपाधिकत्वं निरुक्तमाह साचेति
उपाधिनिरूपिता साध्यनिष्ठव्याप्तिश्चेत्यर्थः साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिति तत्रापि सा
ध्यव्यापकत्वस्य साध्यनिष्ठव्याप्ति निरूपकत्वस्वरूपस्वेन निवेशादिभावः अन्योन्याश्रय इ २
ति धर्मादि साध्यधर्मिकाईन्द्रनानुपाधि व्याप्तिग्रहं प्रत्यार्द्रेन्धनव्यापकीभूत तावत्व्यापक

तत्रार्द्रेन्धनव्यापकयावद्वृत्तिमत्ता

कौ धूमसहचाकारकमार्द्रेन्धनत्वमौ यानौपाधिकज्ञानंकारणं वाच्यं आर्द्रेन्धनमपीति तत्रा
पि धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वलक्षणस्य ज्ञानमपेक्षितं तथा चार्द्रेन्धने धूमनिष्ठव्याप्ति
निरूपकत्वग्रहे सत्यनौपाधिकत्वज्ञानसंपत्त्या धूमधर्म्मिकार्द्रेन्धनत्वौ यव्याप्तिग्रहस्तादृश
व्याप्तिग्रहे च विशेषणज्ञानसंपत्त्या धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वरूपं धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्ध
ने ग्राह्यं इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः प्राचां मतं आह व्यापकत्वमित्यादिना साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरू
पकत्वमेव वा इन्धनोपाधेः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठा चोपाधिव्याप्तिरुपाधिव्यापकया
वद्व्याप्यत्वरूपस्या नौपाधिकत्वस्य ज्ञानाद्ग्राह्या तथा च तन्निविष्टस्योपाधिनिष्ठव्याप्तिनिरूप
कत्वपर्य्यवसन्नोपाधिव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वादौ ज्ञानमुपाधौ द्रव्यत्वादिव्यापकयावद्व्याप्यत्वरू
पस्य द्रव्यत्वाद्यनौपाधिकत्वस्य ज्ञानादेव वाच्यमेवं तन्निविष्टस्यापि द्रव्यत्वादिनिष्ठव्याप्तिनि

३ रूपकत्वपर्य्यवसन्नमतो पाधि इत्यत्रादि व्यापकत्वस्य सत्त्वादौ ज्ञानं सत्त्वादि व्यापकयोर्यथा
प्यसत्त्वाभावाधीनमितोत्रं व्यकसेत्वा नु व्याप्य तत्पर्श्चितप्रज्ञापदस्तुत्कोऽन्यान्यपापदस्यमुत्स्ये
पेक्षितेति वा स्वरसः सूचितः। ननु व्यापकत्वं यदि व्याप्ति निरूपकत्वं तदा व्यापकसमानाधिक
रणप्रूपायास्तन्निष्ठव्याप्तेरपि व्यापकत्वगर्भतया तदा व्याश्रयता दवस्थामि तपस्त्वरसा
व्यति त्यव्यकारे व्यापकत्वमसपया निर्वक्ति यद्वृत्ति अभावप्रतियोगितेति तथा च धूमवान्वह्नेरि
त्यादौ धूमसंयोगस्योपाधित्वं यथेः धूमवान् वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसंयोगादेरुपाधि
त्ववारणाय चायं मूलग्रन्थ इति भावः। ननु तदधिकरणे यत्र तच्छेदेन साध्यादिमन्निष्ठा
भावस्य प्रामाण्यात् तदधिकरणानधिकरणत्वं साध्यादिमन्निष्ठाभावाधिकरणावृत्तित्वं ३
तथा च तादेव यदि साध्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तदाव वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यादिम

न्निष्ठगगनाद्यभावाधिकरणवृत्तित्वात् धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटादेरपि साध्याव्यापकत्व
मार्द्रेन्धनाद्युपाधेरपि साधनाव्यापकत्वं न स्या-द तो लक्षणे प्रविष्टस्य स्वरूपसंबंधा
त्मकप्रतियोगित्वस्यैव विशेषणतारत्नोभिप्रायेणाव्यावृष्टेतदधिकरणेति साध्यादि
मन्निष्ठस्य स्वानिरूपाभावस्याधिकरणवृत्तित्वविरोधियत्प्रतियोगित्वं तद्धि हि साध्यव्या
पकत्वादेरग्रहीतसंसर्गनिवेशनीयमित्यर्थः स्वप्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वे नाभावस्य नि
वेशनान्नैकैकमेण गगनासंभवमादाय प[illegible]दोषः। ननु तदधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र
वृत्तित्वेऽस्यमुपाधितावटकसंबंधेन वाच्या अन्यथा वृत्तितन्मात्रस्यैव स्वाभाववैयधिक
ण्यंचित् कालिकादिसंबंधेन वर्त्तमानत्वात् पूर्वदोषापत्तेरत एव च जातिमानभाववत्वादित्या
दौ समवायेन सत्ताद्युपाध्यावव्याप्तिः साधनवन्निष्ठसत्ताभावाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिध्या

तद्धि यो धि प्रतियोगित्वस्य सत्ता दाव संभवेन साधना व्यापकत्वं संभवाद् तत आह प्राति
योगि व्यधिकरणा भावेति तद्व्यक्तिनिष्ठ स्यादि । तद्व्यक्तिनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वस्य प्रागिवत्व ध्य हेतत
द्वेना यो गाद्दना व प्रतियोगि वैयधिकरण्य बोधना [redacted] मे वे तत ग्रंथस्योद्दश्य [redacted] मिता
त्व प्रतियोगि व्यधिकरणत्वेनेति न चायं महाकालाद्य सत्वादित्यादेः कालिक संबंधेन घटा
द्युभावो व्याप्तिः साध्यवत्सु पाधितावच्छेदक कालिक संबंधेन प्रतियोगि व्यधिकरणा स्या भाव
भाव प्रसिद्धेरिति वाच्यं सिद्धान्त लक्षणोक्तदिशा गगनस्यैव तथात्वादिति भावः । ननु पाकरूपा
भावसिद्धतेन यत्वादित्यत्र पाकजत्वस्य वायुः प्रत्यक्षत्वः प्रत्यक्ष स्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भू
तरूपवत्त्वस्य चक्षुषोरेव वस्तुमात्रयोपाध्योः साधनावच्छिन्नसाध्य व्यापकत्व संभवात् साधनप
क्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः पृथगुपादानं विफलमत आह अन्यथेति अग्रई ४

तिघटः प्रत्यक्षोऽस्तु त्वादित्यत्र त्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं पक्षधर्मव
हिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपवत्त्वं चमित्योऽसंकीर्णमुपाधिरित्यत्र स्वपर्यवाध
त्वादिति भावः। केचित्तु मुलेमित्रातनयत्वेनेतस्य काकादावित्यादिः अत्र तत्र पक्षस्याश्रय
त्वादित्यत्र च प्रत्यक्षत्वस्य व स्पर्शोद्भूतरूपवत्त्वं यत्रेति मुतरूपतापत्यक्षस्पर्शी पदं साक्षात्क्रिय
मानपरं तथा च महत्त्वकृतेव साधने पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योरसंगतस्य
त्वमुपपन्नस्य मिति प्राहुः। पक्षादितर इति ननु पुरुषे सर्वनामकार्य्यप्राप्त्या पक्षेतरस्मिन्नि
ति प्रयोगापत्तेराह पक्षाद् इतर इत्यस्यादिति तथा चानुपसर्जनस्यैव सर्वनामकार्य्यमिति इत
रशब्दस्योपसर्जनत्वान्नुमादितिभावः ननु पक्षेतरस्य ज्ञेयत्वादेः सर्वत्रैव साधनवतिस
त्वान्न तस्य साधनाव्यापकत्वं [illegible] मत आह भावप्रधानः नचैवं धर्म्मिवाचकस्येतरपदस्य धर्मपर

श्रेति

5 तार्म्मत्वेनैव उपसर्ज्जनतया सर्वनामकार्य्यासंभवात् बहुव्रीहौ इदं तोऽन्यपर्थ इति वाच्यं स
मासे गुणीभूतस्यैव सर्वादेः सर्वनामकार्य्यनिषेधादन्यथा लघुतरघटत्वावच्छिन्न
शक्तिकस्य तदादिपदस्य गुरुतरकंबुग्रीवादिमत्प्रकारेण लक्षणास्थलेऽपि तास्मि
न घटत्वमित्यादिप्रयोगानुपपत्तेः तत्राणुपसर्जनत्वविशिष्टत्वादित्यन्ये प्युक्ताः भाव स्वा
प्रधानश्चेत्तत्र भावप्रधानो वेत्यपि इत्यपि केचित् अत्रपक्षा वृत्तिधर्मपरत्वेऽन्येप
वैतेन तान्यत्वादित्रापि पर्यवृत्तावृत्तिधर्मीभाववोधनार्थं भाष्णुनिकलक्षणास्यादि
सस्वत्वसः काश्चिदित्युक्तौ स्पृचितः नान्वितरपदस्य भावप्रधाननिर्देशत्वे समासं लभ्या
वभा इन्यत्रैवापि तस्योपसर्ज्जनत्वाचेतः सर्वनामकार्य्यं दुर्वारम तो भावप्रधानो निर्देशं ५
परित्यज्यैव प्रकारान्तरमाह तादात्म्येनेति व्यापकत्वमिति तथा च तादात्म्येन साध्यमा

भावा२

पकस्य पक्षेतरस्य तेन संबंधेन साधनाव्यापकत्वात्तस्योपाधित्वं नानुपपन्नमिति भावः ।
पक्षेतरस्य तादात्म्येनोपाधितायां मूलस्य स्वरसमप्याह अत एवेति संगच्छतीति अस्य
व्यापर्वतेतरत्वस्य साध्यव्यापकतायाभावादित्येवं तत्रेयूयादि भावः । ननु पर्वतेतरत्वादे
त रित्यत्र[redacted]ग्निमत्त्वंप्यदर्शनात् पक्षेतरस्यापि उपाधित्वं मूलस्वरसात्सिद्धमेवेत्यत तत्स्वरसानु
गं धं सारेणापि पर्वतेतरा- स्यत्वादिति सं[redacted]गमयति इतरे व्याख्या[redacted]ति पक्षेतरत्वस्य धर्मस्योपाधि
त्वाभिप्रायेणेति तत्पर्य्यः गमकत्वं व्याप्याभाव साधकत्वं । ननु साध्यव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्या
भावव्यत्ताभिश्चयाज्ज्ञायमानं पक्षधर्म्मिकसाध्याभावानुमानं प्रतिपक्षेतरत्वाभावनिष्ठा
यां साध्याभावीयव्याप्तौ पर्य्यविशेषणत्वेनास्या दोषत्वात् व्यतिरेके पर्य्यविशेषणत्वेनादित्यादि
मूलासंगतिरित्याशंकते यद्यपीति तथा च पर्य्यवसन्न उपाध्यभावनिष्ठसाध्याभावीयव्याप्तौ स

र्था विशेषणत्वं। तथापि वास्तवेति यद्व्यतिरेकत्वं यद्वदन्यत्वं वा साध्याभाव व्याप्यतानवच्छे
6 दके विशेषणाघटितं तत्वे सति साध्यव्यापकसाधनाव्यापकमेवोपाधित्वं वाच्यमिति भा तं
वः। विशेषणमहत्त्वेव पक्षेतरत्वं वारयति। तःप्रागल्भ्यमतमाह यद्वेति भावो धर्मद्व श
यावच्छिन्नयोः व्याप्यवृत्ति व्यतिरेकिणोरित्यव्याप्यवृत्तिर्व्यतिरेकस्तद्वतो सत्तत्वप्र ति
योगिनोरित्तिकावत् तयोरेवेति तादृशधर्मद्वयावच्छिन्नयोरित्यर्थः। तथा च व्याप्यवृत्त्यभा
वप्रतियोगितावच्छेदकयोर्धर्मयोर्व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत यद्धर्मावच्छि
न्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकः सोऽवश्यं व्यापकतावच्छेदकरूपेणावच्छिन्नाभाव
तावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूत वच्छिन्नाभावत्वकं इत्येवं नियमा ६
त्। पक्षेतरत्वेनवच्छित्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकं स्वावच्छिन्नाभावस्य

वह्निन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूत, वह्निन्नाभावत्वैकत्वाभावादित्तिक्रमेण
व्यापकनिवर्त्त्यव्याप्यीभूतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवृत्तिः पक्षेतरत्वे साधनीयेति
न तस्योपाधित्वं तादृशं च स्वप्रयत्नवह्निसामग्रीत्वादिकमेव तून न मतो व्याप्तत्वप्रसिद्धः।
अत्रेव मायाकारिदं संयोगि प्रमेयं वा द्रव्यं इत्यादौ द्रव्यत्वाद्य वह्निन्नव्याप्यतानिरूपितव्या
पकतावच्छेदके स्वावह्निन्नाभावस्याभित्वा वह्निन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूत
द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावत्वकान्तिलिसंयोगत्वप्रमेयत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय प्रथमप्रतियोगिता
वच्छेदकानां चाधिकरणत्वादिसंबंधेन संयोगाद्य वह्निन्नाभावस्यापि व्यापकवृत्तित्वात् क्तेनव्यभि
ता चारत्वादवस्थ्यं। व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकतया निवेश्यत्वा
तन्न चरूपाभाववान् घटत्वादित्यादौ जलपरमाणुरूपात्मकस्य साध्यवृत्तिव्यतिरेकस्य प्रतियो-

गितावच्छेदके रूपाभावत्वे स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकता
वच्छेदकीभूतघटत्वाभावत्वेकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं अभावाभावस्यातिरिक्ततया
रूपाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकात्मत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वदर्शनेनैव वारणात् घटा
दौ तस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् एतद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यतिरेकसामान्यं व्याप्यवृत्तितादृग्धर्मा
स्यैव वाहेतोनिरेवात्वादिति वाच्यं । द्रव्यं संयोगादित्यादौ संयोगावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्या
पकतावच्छेदके द्रव्यत्वत्वादित्यादौ व्यभिचारः संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेना
भावत्वस्यैव वक्तव्यतया व्याप्यतावच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य तथात्वात्तादृशभूता
न्तो धर्मधर्मिविशेषणं न च विषयतादिसंबंधावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वा ७
दुक्तदोषतादवस्थ्यं तत्रापि व्याप्यताघटकसंबंधावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकता

याः प्रवेशेसात् न चोक्तरीत्या पर्वतभेदत्वादिप्रकारेण पक्षेतरत्वस्योपाधित्ववारणेऽपि तद्भेद
व्याप्तिमत्त्वादिप्रकारेण तस्योपाधित्वं दुर्वारं तत्र व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वस्य संभवाद्रूपे
ण साध्यव्यापकत्वबाधकाभावादिति वाच्यं पक्षभेदत्वादिप्रकारेणैव पक्षे तस्य कल्पनायामनुज्ञा
नेनात् प्रकारान्तरेण तस्योपाधित्वेऽपि दोषाभावादिति केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणो हेतुसा
ध्ययोरिति यथासंरम्भमनुयात् यत्र व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्ति व्याप्यवृत्तिता निरू
पकमद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्रावश्यं स्वावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छिन्न
व्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूत तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वकत्वमित्येव व्याप्तिः न च स
योगिद्रव्यत्वादित्यत्र संयोगत्वे व्यभिचारः प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्यैव व्यापकत्वस्य
हेतौ प्रवेशात् तथा संयोगत्वस्य द्रव्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वा॰ न चैवमप्याकालाभाववदा
नद्रव्यत्वादिस्यादवाकाशाभाववत्त्वे व्यभिचारा नव्यमते समवायेनाभाववत्त्वावच्छिन्नाभावानुप

गमेन तस्य व्यतिरेकि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वृत्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव
८ काप्रवेशात्त्वादित्यारुहस्तु वित्तं व्याप्यवृत्तित्वस्यैव व्यतिरेकित्वस्याप्यवश्यंघटित्वयितादृश्यैव
मप्रीतादिना केवलान्वयिसाध्यकपक्षेतारूपाधित्वसंपादनस्यापेक्षं नविरोधाप
त्तेरित्तिदिक्। अहेतुकत्वेति इदं शरीरं हेतुकं अहेतुकत्वादिते शरीरं पदवैयर्थ्येन व्यति
रेकव्याप्तेरभावेऽप्यनुव्याप्तिसाध्यव्यभिचारादिसर्पः। नचैवं व्याप्तितिरेभिन्नत्वस्येन
व्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रवेशान्वयः शरीरहेतुकाद्यभावरूपस्यैव व्यति
रेकस्य प्रतियोगित्वादिति वाच्यं तथासति पर्वतेतरान्यत्वस्यापि पर्वतत्वादिनिस्वरूपस्यै
व व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वात् प्रकृतासंसति प्रसंगादिति भावः। यद्यपि निधर्मितावच्छि
न्नात्मकत्वैव धर्माभावाभावेतावच्छिन्नमाप्यतायां धर्मपदस्यासिद्धिः मते शोकत्वेन म ८
र्यविशेषलातत्र्या व्यतिरेकेव्याप्तिविरहेणऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वेन व्यभिचारसंभवाहेतु

कत्वादिपर्य्यन्तानुसरणं विफलं तथापि तत्रान्वयव्याप्तिविरहेपि लहेति धर्माभाववत्त्व
भाववत्त्वव्यापकत्वाग्रहेऽपि धूमव्यापकवत्त्वाभाववत्ता निश्चयादेव वह्निर्धूमत्वानुमितेः संभुरि
त्वात्। नचोक्तस्थलेऽन्वयव्याप्तेरन्यस्य समानुव्यभिचारः शरीरहेतुकत्वव्यापकत्वहेतुक
त्वाभाववत्ता निश्चयादेव शरीरहेतुकत्वाभावानुमितिसंभवादिति वाच्यं शरीरपदवैयर्थ्ये
न शरीरहेतुकत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। ननु केस्थलेऽन्वयव्याप्तेश्चलभ्युपग
मोनुदेवहेतुत्वकावव्याह एवमपीति व्यतिरेकव्याप्तिविरहेनपक्षो एवत्वे व्याप्यवत्तिव्यति
रेकि साध्यस्य व्यापकत्वाभावेऽप्यव्याप्यवत्तेनः। केवलान्वयिनः स्वसाध्यस्य व्यापक
तायास्तात्र सत्वे बाधकादिति भावः तत्राहित्ते साध्येरक्त तपक्षेऽइत्यनुपपत्तेर्वा घान्ती
तत्वाहन्नीत बाधकेत्वात् अग्न्याहितादित्वाद्विशेषणस्य प्रादुर्भूतेः ननु कन्तुगतसाध्य
व्यापकत्वाभावेन पक्षेतरस्यानुपाधित्वशंकेयमस्तु तथेत्यादिना तत्तुल्यकत्वप्रसञ्जनं

तदितरहस्मिसनुपत्येन्ने २

नवाधकमतो मूलस्यापि प्रायेणैर्णीय पन्वाह पाडुयार्दवाधयति प्रकृते दुषणेपाधिकोपाधि
निरूपणे प्रस्तावे॥ नात्पेणादिति नेतरभेदाधनुमापकमुपाधितवाच्य अनुमानदुषणो
पाधिजिज्ञासायां तस्यानुपयुक्तत्वादित्यर्थः उक्तरूपं पक्षेतरत्वादिके साध्यव्यापकत्वादिरूपं
तथाच वस्तुगत्या साध्यव्यापकत्वं प्रकृते उपाधित्वं स्वरूपाभावेन तदभिमानेऽपर्यन्त
एमिति भावः नव्यास्तु ननु त्याक पाकजत्वादिकमिव पक्षेतरत्वमपि किं विद्धमावछिन्न
साध्यव्यापकत्वेन वस्तुगत्योपाधिरित्येव कथायान्तु नोद्भाव्यते दृष्टकताबीजविरहादि
त्याग्रपेनैव प्रकृते मुनेवस्तुगत्येति दृष्टकताबीजसत्वात्तस्योपाधित्वे नोद्भावनं दुर्वारमिता
श्यपेन परिहरति मानअस्तुतीपत्यादिति प्राहुः मुनेन्यथाति यदि पक्षातिरिक्तविशेषणाप्र
वेशेन साध्यव्यापकतामतेस्यैव ग्राहोदुषकताबीजं तथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधि
त्वघटकसाध्यसामान्यव्यापकत्वस्यानिश्चये उपाधिमात्रमुपाधित्वनिश्चयः कापि नस्यादि

दित्यर्थः ननु पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि पक्षे वृत्तित्वेन निश्चितस्यैवोपाधेः साध्यव्या
पकत्वानिश्चयसंभवादुपाधिनामात्रेषु दोषासंभव इत्यत आह । इतीति । तोसत् प्रतिपक्षेति पा
धेः पक्षावृत्तित्वे निर्णयदशायां साध्याभावे साध्यस्य तद्व्याप्यस्य पक्षेऽनिश्चयेन सत्प्रतिस्यैवा
दितिभावः । तदर्थासमभिव्याहारेण व्यापकतापरिचायकत्वमते पक्षावृत्तिरिति पक्षावृत्तित्वेन निश्चि
तास्यस्यर्थः पक्षापक्षेत्वञ्चुपाधेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायामुपाधित्वनिश्चयसंभावेन य
पात्रसंगतेरिति बाधेयं । ननु विपक्षव्यावर्तकविशेषणवत्वे सत्कोपि पक्षे चैतत्स्वेरूपवा
रणासंभवात् । अभावद्रूपपक्षे शोभवपर्यन्तमत आह विपक्षेति येन संबंधेन पक्षेऽलक्ष्यावृत्तिनु
ष्यापिरत्वोपाधितावटकसंबंधेनाणधिकरणं यत् किंचित् विपक्षतावाच्छितदेवतेन संबं
धेन विपक्षव्यावर्तकपश्चाद्यस्य साध्यतापामाद्यस्यने स्वरूपसंबंधेनार्द्रत्वं तद्धेन संबंधेन
तद्धेलक्ष्यावच्छिन्नस्यान्यनादेरुपाधितावटकसंबंधेनाधिकरणता स्यादयोगोनकालम
संयोग २

कविपक्षावृत्तित्वात् पर्वतेतरत्वादेश्च पर्वतादिकं न तथा प्रतियोगितासंबंधेन पर्वताव
10 ऽतवैशिष्ट्यावच्छिन्नपर्वतेतरत्वस्याधिकरणतायायावत्पक्षावृत्तित्वादतः प्रतियोगिता
संबंधेन विपक्षाव्यावर्तकं यत् पूर्वतात्मकं विशेषणं तत्त्वेन संबंधेन तदुत्तरस्यैव पर्वतेतरत्व
सत्त्वान्नु प्रसंगः वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्योपगृहायऽकिंचि त्य ४
त्पदमन्यथा वह्नितरत्वाधिकरणतायाः सोपालोकाघात्मकविपक्षवृत्तित्वादसंग्रहापत्ते
रितिध्येयं। ननु सिद्धसिद्धिव्याघातेनैव शंकयोः पर्यवसानान्तथापीत्यादिना दोषा
भान्तरदानं मूलकारस्यासंगतमतो व्याघातं निरस्यान्नैव तदवतारयति। विपक्षेत्यादिना
ज्ञानवच्छिन्नान्तसाध्यव्यापकत्वमात्रेऽभिमतं ननु साधनाव्यापकत्वेऽपि पर्यवसानात् व्यापक
व्यापकत्वाद्यारेकरूपेण विवक्षितत्वाद् वाप्तिप्रसंगभंगादितोध्येयं। इत्यासिद्धस्य साहेतिपा १०
रन्नान्वयः ननु पूर्वं पक्षपरत्वेव्याप्तेरभिधानात्तस्यासद्धत्वप्रोक्तेरिहानीन्तथापीत्यादिनात

ओव्याप्तेरभिधानामप्रसंगतमतोऽभिप्रायं पुरस्यति पक्षेतरत्वे स्येत्यादि दूषकतेति साध्य
व्यापकत्वादिमत्तया ज्ञायमानस्वरूपं दूषकताबीजं तदुतरदलार्थः। इदं च यो यदा साध्यव्या
त्वा पकत्वादिमत्तया गृह्यते स तदोपाधिरित्येवं क्रमेणोपाधेरपि सत्प्रतिपक्षत्ववदनित्यदो
षत्वमभिप्रेत्योक्तं इत्थं च मूलस्य साध्यव्यापकत्वादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति मन्तव्यं।
वारणाय चोक्तितस्योपन्नुसज्यते विशेषणे तस्याविपक्षाग्व्यावर्तकं विशेषणानवच्छिन्नत्व
रूपत्वादिः यावत् साधनव्यापकत्व साधनाव्यापक द्वयोः परामर्शे दूषकः व्यभिचारान्वय
नतरेणयोगात् पक्षेतरव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारानुमेयस्तथा च तत्रापि पक्षेत
रान्तरस्योपाधित्वप्रसक्त्यानमतोच्छेदः साध्यव्यभिचारान्वयकरूपे दूषकतामेव पक्षे
तरस्य न स्यादिति तद् तरस्य दूषणे सामर्थ्ये तरत्वेन जातिसंकरभवात् अत एव त्वादि
कानिमभुना संगतिवत् स्थावन्यात स्यति मूलमन्यथा भावष्टे साध्यव्यतिरेको त्यादि साध्य

वेत्तास्माकं प्रतिबंधो पयुक्तस्योपाधेः व्यापकतामात्रस्येति व्यापकतामात्रेण साध्य
॥ मानस्येत्यर्थः अतएव दलविपक्षव्यावर्त्तकविशेषणासमवच्छिन्नमुदासः तेन पक्षा
वृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकतात्मानस्यैव सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेपि न क्षतिः दूषकत्वं दोष
जनकत्वं तच्च न साध्यव्यापकस्यातो व्याप्त्यवच्छेदकत्वादिति दूषणासमर्पीत्तरस्यैवजोति
तापक्षेतरे दृष्टसंभवादाह तदुत्तरस्येत्यादि इति मूलप्रकारान्तरं वाधोनुन्नीत पक्षेतरान्य
त्वादिविशेषणं पर्यपवसायित्वाऽनुपपन्नमत पक्षेतरस्योपाधित्वस्वीकारऽनुपाधित्वाभावेऽ
पीत्यसंगतमतो व्याचष्टे उपाधित्वानंगीकारेऽपीति दूषयेत्यादि नचदूषणसमर्थत्वेवा
धानुन्नीतस्यापि पक्षेतरस्योपाधित्वमिष्यत एव सिद्धान्तिभिरपीति वाच्यं तथा सत्युपो ११
ध्यन्तरवर्त्तस्यापि कथयोमुद्राप्रतापन्नो दितिभावः ननु दूषणसमर्थत्वेन पक्षेतरस्य
साध्यतापा तद्दूषणार्थः व्यतिरेके साध्याव्याप्तभावे सतीति विशेषणदलो भिप्रायक

मप्येत्यादिमूलमसंगतमतोऽन्यथा अवधत्ति दूषकताबीजेति तस्य पक्षेतरस्य उपाधि
त्वं स्यादिति शेषः व्यभिचारादित्यादिना साध्यव्याप्यस्योपन्यासः । स तु प्रति पक्षेस्येत्या
दित्युन्नायकत्वमिति पूर्वेणान्वयः । न स इति तथा च लक्ष्यस्य तस्य चारत्वार्थं विशेषणं लघु
त्वमेवेति भावः व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वास्याभावं प्रतिशाय यथाइत्यादिना व्य
व्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वं यत्तु त्वं सन्दर्भविरुद्धमतो व्याचष्टे व्यभिचाराद्यनुधिकतायत्तित
त्वाचादिपदेनाव्याप्यत्वस्यापि नानान्वयिग्रन्थसंगतिरिति भावः मूले साध्यव्याप
कोऽधाध्यव्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापकतया नीचितोपाधेर्व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एवं साध्य
व्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनेत्यस्यापि साध्यव्यापकतया निश्चितहेतोर्व्यापकत्वेनेत्यर्थः । सिद्धेरिति
तथा च यथोपाधौ दर्शितेन नसाध्यव्यापकत्वनिश्चयेन प्रतिबध्यात्तु साध्याव्यापकत्वसि
द्धस्तथा हेतौ वापि दर्शितत्वेन साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन प्रतिबध्याच्च व्यभिचारस्य धीरिति

व्यापकत्वं उपाधेरिष्टमिति तदभावेन ननु पक्षेतुमुपाधौरेव साध्यव्यापकत्वानिश्चितं ननु
हेतोरपि साध्यव्यापकत्वमतो व्यभिचारबुद्धौ बाधकाभाव इत्यत आह व्याप्तिग्रहे कस्य
12 त्तिगगनादौ व्यभिचारं उपाध्यव्याप्यत्वे न साध्यव्यभिचारान्नायनो संभवीत्यतो व्या
चष्टे दीधितिकारः अव्याप्यत्वादिनेति तथा च दिपाद्यनापाधिव्यभिचारेणैव साध्यव्यभि
चारित्वमनुमेयमिति भावः व्यभिचारोन्नयपक्षस्यापि दुष्टत्वेनोपक्रान्तत्वात्तदनभिधा
नन्यूनतेत्यत आह तु व्याचष्टे अव्याप्यत्वादिति तथा चादिपदेन साध्यवनविचारस्य भा
नोन्यूनतेति भावः। यद्यप्युपाध्यव्याप्यतायत्वा एव व्याप्यपदं सर्वत्र व्यभिचारोन्न
कावभिसववस्यारव्यातेमुचितं साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वस्य गुरुतयैव मूलसंगमितो त
थापि सत्प्रपत्तो न्नायकत्वमात्रा दूषकतां परिशेषयतुमेतावानप्रयास इति ध्येयं। ननु मत १२
तरस्य विरोधिपरामर्शस्य साध्यानुमितिविरोधितया वस्तुस्वरूपबलसमवलम्ब्यः। मेवप्रति

पक्षतुल्यत्वेऽपि पक्षान्तरमुद्भावयितुमुचितमेवेत्यत आह यावतीति बहुत्वस्य वत्त्वादि
प्रतिपक्षावरुद्धत्वस्यानुमितिविरोधितयामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। नन्वेवं प्रत्येकं सत्संयोगहे
त्वहेतुस्थलादौ प्राचीनमते पविरोध इत्यत आह यत्र पुनरिति वह्न्यंऽउपकामित्रैकत्रांगंभंगंप्र
सक्ताविति साध्यतद्भावे साधकयोः परामर्शयोरेकत्वेऽन्यस्यानुमित्युपयुक्तस्य परामर्श
स्यैकस्य मत्ताज्ञानस्याभावस्याभंगोविरहो यामत्वज्ञानमिति भावत तत्र प्रत्येकं कर्तृमतायां
बहुषु तत्केव्याप्यमत्वरूपस्यांगभंगस्याकल्पनागौरवं तदन्तोदत्तु घृतवन्मेघु विशेषदा
धारांहेतुत्वापत्त्यागौरवं एकत्र च परामर्शे तत्कल्पनलाघवं दोषाभावमात्र्यहेतुकल्पनयैवेवं ता
काश्यापकतायेवं बहुत्वं वनपुक्तमित्यर्थः तथाचपत्रे तर्केऽप्येवतरति तत्रैव प्रतिपक्षेप्र
तिबंधुपाध्यछ्रबन्नं नस्यादिति मुलक्कतामाशय स्तेन प्रातिपक्षस्थले प्रतिपक्षान्तरस्यामुद्भा
वत्वेतस्यो बहुत्वस्यालीकतया कत्तत्स्यांगभंगो पयुक्तेलाघवायुस्यापकत्वमित्यपास्तं किंचे

वह्नित्वस्त्रैव मित्रस्यास इति पक्षेऽनुपाधिरनुक्ता व्यत्वेद् इति नार्थस्तस्य वारेण्या नानुपाधित्वा
प्रयोजकत्वादतोऽन्यथा व्याचष्टे एवमिति मुनिवाधोन्नीतोऽपीत्यस्य वाधस्योन्नीयोऽपीत्यर्थः
13 ननु वाधसत्त्वे पक्षएव तद्भितरत्वाभावस्य साध्याभावसहचारग्रहसमवाव्यतिरेकेऽसाध्याव
स्यादित्यसंगतेमते आह वाधकस्यानिश्चयइति। ननु वाधस्यानिश्चयदशायामेव वाध
स्योन्नीयः पक्षेतरेऽनुपाधिवीचाद्यत आह निश्चयेचाति वाधास्य स्यानुसज्यते। नेयर्णो
दिति वाधनिश्चयादेवानुमितिप्रतिबन्धसंभवादिति भावः ननु वह्निरनुष्णः कृतकत्वादि
त्यादि वाधस्थले व्यतिरेकेऽसाधारण्यप्रतिवादन्हा। तरत्वादिति रूद्देश्य पक्षपक्षेतरस्यानु
पाधित्वेऽपि तेजोभिन्नत्वादेरुपाधित्वे वाधकाभावात्। सामान्यतस्त्व वाधोनापाधिनि
यमइत्येशंकनमनुचितमते आह मतेत सोपीति वाधस्योन्नीयः पृक्षेतरोऽपीत्यर्थः। त १३
थाचनोपाधिनियमइत्यस्य पक्षेतरोपाधीनियमइत्यर्थः मान्त्र मतेत्वादिके व्यभिचारे

व्यापकतावादिमतेन मूले हेतुमत्त्वादिप्रयोज्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधवत्
पक्षवृत्तिः स्वहेतुकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकोपाधित्ववत् पक्षेतरत्वक इत्यर्थः। तत्र बाध
पदस्य साध्याभाववत्त्वपरत्वमभिप्रेत्य शंकते दीधितिकारो नचेत्ति न संकीर्णबाधे व्य
भिचार एव संकीर्णबाधे तथाच वृक्षः कपिसंयोगी एतत्त्वादित्याद्युत्पत्तिकालावच्छिन्न
घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ च हेतुमति पक्षे साध्याभावसत्त्वेऽपि पक्षेतरस्यानुपा
धित्वाद्धेतुव्याप्यो व्यभिचार इत्यर्थः प्रकृते उक्तनियमबाधकत्वात् तथाच हेत्वाभासादेव न व्यभि
चारः प्रकृते साध्यसामान्याभावमात्रस्य बाधानुदुष्टत्वेऽपि न क्षतिरिति साधयेनाऽतदिति
असंकीर्णबाधानभ्युपगमाद्देत्यर्थः मूले वृक्षेण संयोगः   पत्तिकाले घटे गन्ध इत्या
दिप्रतीतेर्मूलादौ संयोगाभाववच्छेदकत्वाभावावगाहितयैव वोपपत्तेरिति नीलावर्तिकारम
ते सामान्यमैत्रेरताभावावधारितत्वात् कपिसंयोगादिमति तदत्यन्ताभावस्यासत्त्वा

दिति भावः समानीलमिति असाधारणो भूत स्वव्यतिरेकत्वधर्मेणो तेजस्त्व प्रदर्शन
मित्यर्थः शुक्लत्वादेरपि स्पर्शादिना तेजस्याभावात् उपग्रहः गुरुत्वादेरपि स्पर्शादिना रसवद्
उपग्रहः अदोषो अतेजस्त्वे विनैकादिमूलस्पर्शोपपत्तिविरहः सपक्षे यावद्वृत्तित्वमसा
धारणपमित्याशयेन शंकते न चातिप्रसंगमिति धारणो त्वेषः। एतद्व्यतिरेकोऽतेजस्त्वा
दिव्यतिरेकः सामान्यसाध्यस्यानुतरत्वानावस्यासिद्धावनिश्चयपत्तिर्द्धा। अपि तु पक्षे साध्यस्य
त्वनुरज्यते तत्रैव पक्षस्वरूप एवेत्यर्थः पक्षमात्रवृत्तित्वं पक्षेऽप्रवृत्तित्वे तत्रासपक्षाप्र
तिसिद्धावपि लक्षणातिकरं। सपक्षत्वं नानिश्चितसाध्यवत्त्वं गौरवात्। किंतु साध्यवत्तानिश्चि
तत्वमात्रं तच्च नात्रासिद्धमित्यपरेषां मतमाह जलादावितितथा च समाधारणत्वं वस्तादा
रूपत्वप्रत्यक्षत्वादनुपानो जस्त्वस्यापि प्रसक्तसंभवात् भ्रम पर्यस्यानुमरणे अप्रतीतेति सा १८
ध्यतद्भाव सहचारितत्वेनानिश्चितरूपमित्यर्थः जलादाविन्द्रियत्वमस्य त्री काने

वा तेजस्त्वाग्रहस्य दलाया मतेजस्त्वव्यतिरेकस्यासाधारण्येऽपि न हानिः स्याद्सत्त्वदलाया
मेवा तेजस्त्वादेरुपाधित्वसंभवेन हेत्वनुमिति पक्षे बाध इत्यादि नियमस्याभंगादित्यस्य रूप
स्याऽपरेऽप्येवं शंकनीयाः काश्चित्तः। व्याप्तिग्राहकस्यान्वयेत्यादि प्रतिबन्धोऽनुषक्तः तावीजं इत्यग्र
ऽन्वयः ननु एवं तावन्मलभान्य[illegible]र्वंशि एव त्वाभाना त् इत्यत्रासाधारण्ये हेतौ अन्वयव्याप्तेर
ग्रहेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे को बाधको भाव इत्यत आह व्यतिरेकेति तद्विशेषणात् असाधार
णे हेतौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधात् न चैवमिति पक्षत्वव्यतिरेकेण साध्याभावसाधनेऽन्व
यव्याप्त्यग्रहान्नष्टानि कर इत्यर्थः व्यतिरेकित्वात् व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य पक्षात्। नाहिती
य इति इहेत्यनुषज्यते वह्निव्यापकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकात् पक्षावह्न्यभा
वः साध्यात तथा वह्न्यभावव्यापकतया गृहीतस्य व्यतिरेकाद्वह्न्यभावस्याप्यभावो वह्न
न्हिः साध्यतामिति सत्प्रतिपक्षो हेतुवर्णमात्रमित्यर्थः तद्दलवैकल्यात् सत्प्रतिपक्षानव

काशात् पर्वतो वह्निमान् धूमादिति स्थापनयैव तस्य प्राप्तत्वादिति भावः। प्रागुक्तरी
15 त्या पक्षयाहीतासुक्तक्रमेण व्यभिचारानुन्नायकत्वास्यैति दूषकतायामबीजत्वादित्या
शङ्क्याह। उपाधिः। साध्यव्यापकत्वेन गृहीतः दूषणो मरणस्यादिति स्वरूपासिद्धमाशु
व्यापकत्वे साध्यव्यापकताग्रहस्याकिंचित्करत्वादिति भावः। उपाधिभिन्नादपि साधार
णादि व्यभिचारमाशयस्यात्पादात् दूषकत्वा वीजानतया प्रतिपक्षसाधनस्य एवकार गम
मूलग्रन्थमाह तदुक्तमित्यादि ननु पक्षेतरत्वस्योपाधित्वाद्युपगमे प्रागुक्तविपक्षताबा
वर्त्तकेत्यादिविशेषणेनैव संभवाद्दूषकतावलादिमूलासंगतिरतः कतिपयपदानि यथा
स्थानं प्रत्यन्वेव रतद्रूपमाह नरत्वावेत्यादि अनुमानदृष्टे देन पक्षेतायां प्रमाणेः साध्याभा
मवत्त्वानिश्चयेन विपक्षतासंभवान्नैवावर्त्तकत्वमपाधिविशेषणस्य न स्यादतः पक्षानार १५
माह जन्येत्यावेवेति ननु पक्षकारादेव दूषणं ननुमयस्य ना मान्तयायापदं विफलमतः तस्य

साफल्यं कर्त्तुमवतारयति नान्वीति तेन रूपेणोलस्यैव विवरणी वृत्तव्यतिरेकोनत्वादिव्या
प्तिप्रसंगः वं विकल्पोमित्ति व्यापकमभिचारित्वादेः स्वव्यभिचारित्वादिना साध्यव्यभिचारेण
घुन्व्यापकत्वाभावादिति भावः ननु साध्यप्रयोजको धर्मो इत्यस्योपाधिलक्षणे पक्षत्वे साधन
व्यापकऽतिव्याप्तिरत आह साधनेति उपाधित्व उपाधिपदेनकात्वे घटत्वादिसाध्याति सा
ध्यस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वायकोवादन्वयव्यतिरेको तत्प्रतियोगित्वरूपमित्यर्थः अन्यथा
साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्य प्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगात् विषयव्यापकस्य पक्षेतरत्वादिवद्गुपा
धित्वापत्तेः तात्वात्तथात्व प्राशक्ते साध्यसमव्याप्तस्येत्यतीत्यादिलक्षणं सम्पापरोत्याए
यः गुणत्वव्याप्यशब्दः त्याद्युक्त्वजायमानस्य द्रव्यत्वादिसाध्यस्य ननु प्रयोजकत्वा तोव
त्वपत्तिरत्वासंभवादात् एवतोऽमत इति तेनाविनोत् पाघमानास्यैव तद्प्रयोजकत्वे
घटत्वादिकं विनासतोऽपि द्रव्यत्वादिसाध्यस्य घटत्वादि प्रयोज्यतस्यादत आह भवतः

सत इति एवं साध्यव्यापकेतरमात्रस्य प्रयोजकत्वे पक्षेतरसाध्यवत्वेति साध्यान्यव्य
तिरेकाव्यापकत्वे यद्व्यतिरेकशालितस्य तत्राप्यनपायादिति भावः ननूपाधित्वेनुपाधि
पादप्रतिपक्षेद्भूयोगाभावमिति धर्मिकार्य्यस्याभावमित्यर्थः अन्यधर्मिकस्वधर्मप्रति
विघजनकत्वस्यौपाधिकत्वं उप केवाति समीपवर्त्तिस्वतिन्वे आदधाति संक्रमयति
आरोपयतीति यावत् स्वीयामिति आधानमते सत्कस्यापि वह्नेः स्वीयधर्माधान
परत्वामिति भावः ननु चिपस्य व्यापकस्यापि कथंचित् स्वनिष्ठधर्मान्तरसंक्रामकत्वेनै
वोपाधित्वसंभवात् मतस्याहरणे मते आह यद्धर्मेमिति तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्धर्मभि
मजनकत्वं तद्धर्मबीजसकत्वमात्रस्य तत्त्वजेवालोहित्यजनेरोपाधितरित्यपि प्रयोगापत्ते
रिति ध्येयं तत्तदुपाधित्वं यथेति स्फटिको लोहितजपाकुसुममुपाधिरस्ति समस्तत्र ए १६
पाठः तत्र हि सन्निमासादार्थ्यमर्पस्तेन स्वान्यधर्मिकस्वधर्मसंक्रामकरूपानोपाधि

पदार्थस्यैकदेशेऽजन्येऽस्मिन् स्फटिकतादात्म्यस्य परधर्मेतरत्वाविधे लोहित्यतादात्म्यस्य तु
स्वनिष्ठविशिष्टस्यान्वयात् स्फटिकात्मकोऽयं स्वात्मस्थोद्भूतिक लोहित्यात्मकस्वधर्मजनकं
जवाकुसुममित्याकारकान्वयबोधः स्फटिको लोहित इत्यसमस्तपाठे तु स्फटिकपदं तद्वृत्तितया
गृह्यमानं परं तथा च स्वात्मवृत्तिधर्मकस्य स्फटिकवृत्तितया गृह्यमाणात् लोहित्यात्मकधर्मातम
स्य जनकं जवाकुसुममित्येवं तत्रान्वयबोध इति ध्येयं। लोहित्यसंक्रमकत्वमिति तद्बोध
यतीति हृदि स्यान्वयः तत उपाधिपदस्वार्थ इति साधनसमव्याप्यव्याप्यधर्मितया इदमाल
कस्याभिन्नधर्मिकव्याप्यत्वात्मकस्वधर्मसंक्रमकोऽयमित्यन्वयस्य उक्तवाक्यार्थत्वादिति
भावः ननु समव्याप्तस्य उपाधेरुपाधितावच्छेदकसंयोगादिसंबन्धेनाभावस्य ऽसाध्यवद्वारि
रविरोधितया भावाद्यपाक्षतमुनमसंगतमत आह अस्तितावदिति इह हेतावुपाधिरिति
प्रतीतेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाहेतावुपाधेर्मतं विषय इति यदि कथं तदा ताहशा

सर्वंथेनाप्यूपाध्यभावस्य अभिधानाद्विरोधित्वात् असंगतिरित्याशङ्क्याभावाद्वातिसा
ध्यासमानाधिकरणेन अभिधानादित आह नेतोपाधिरिति हेतावित्यत्र बज्यते नयाचो
17 कप्रतीतेः सामानाधिकरण्येन संबंधेन उपाध्यभावविषयकत्वे सद्धेतावपि नोपाधिरिति
प्रतीतिर्न स्यात् साध्यसमव्याप्तपर्यवसितस्योपाधिस्तत्त्वेन संबंधेन तत्र सत्त्वादतो
वस्तुतस्तत्त्वमेव तादृशप्रतीतिविषयो वाच्य इति तस्यैवाभावो यत्तदभावपदेन बोधनी
य इति भावः साधनाव्यापकस्य बोधनेन तं प्रतीतिमात्रं न नियमेन कं प्रतीतस्यापि घटादि
भेदस्य घटत्वेनत्यादिवाक्येन बाधत्वाबोधनात् किं तु तत्र द्रव्ये प्रामाणिकं प्रयुक्तत्वेमेवेत्यतः १७
प्रयोगमप्याऽऽव्यवहारश्चेति तत्र न सति तौ यथोक्तप्रतीतिव्यवहारौ अनेन तादृशव
कत्वेमन्तर्भाव्यैव । ननु उक्तयोः प्रतीतिव्यवहारयोर्विषयेणैव बाधित्वं गतमिति आह तत्रे

।ति व्यभिचाराव्यभिचारावितितदानमनमितिपरेणान्वयः।इहोपाधिर्नेहोपाधिरितिप्रती
त्या र्थव्यवहारयोर्ग्रीविषयत्वादितितदर्थः उपाधितदस्य ।निरूपत्वेद्वारा वा उपाधिव्यभिचारपर
त्वमितिभावः।ननूपाधिरित्यपि व्यभिचाराव्यभिचारयोरुक्तप्रतीति।विषयत्वे वन्हेः साध्य
तायां जगण हेतौ शंका सामग्र्युपाधिरितिप्रतीतिर्नस्यात् प्रत्युत तत्र नकोऽप्युपाधिरित्येवस्या
त् दवत्तेर्वस्तुमात्राव्यभिचारित्वात् किंच प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्र न कोऽप्युपाधिरित्यपि व्यव
हारो न स्यात् तत्र साध्य । सव्यापकं मव्याप्त पर्यवसन्नुस्यत्वेपत्ता युपाधिव्यभिचाराप्रसिद्धेः
अतः कल्पान्तरमाह तदव्याप्यत्वे व्यापत्वे वेति स्वव्यापकोपाधिकस्यत्वे कृते तदभावो वेत
र्थः इहोपाधिरित्यादि लोकप्रतीतिस्तु उपाधिव्यभिचाराव्याप्यद्वयोः प्रकारतयाभानस्यानु
भवबाधितत्वात् यदिवेति तेनेत्यादि स्वव्यभिचारव्यभिचारत्वेन स्वव्याप्यत्वेन वा संबंधेन
साधनवृत्तित्वे तदभावाविरित्यर्थः सर्वत्रैव विशेष्य।विशेषणस्याभावेन भावोप्यहृति मते

नेदं अन्यनेहोपाधिरित्यस्य तादृशसंबन्धावच्छिन्नाप्यभावः साधनवृत्तिरित्यपर्यवसि
तत्र   व्याप्तिमात्रस्य मात्रपाश्चात्येपतात इत्यादौ सर्वत्र सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तरूप
स्योपाधेरपि करणेनैव व्यभिचारित्वादिसंबन्धेनाभावमादाय निरुपाधित्वावत्वाव
18 इति भावः उभयथापीति   व्यभिचारादेः प्रकारतया संसर्गमर्यादया वा भानेऽपीत्य
र्थः। न त्वातिरिक्ति उपाधिताघटक संबन्धेन उपाध्यभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वेपि
नेतरयोपाधिलक्षणव्याप्तिरित्यर्थः तथैवेति नेहोपाधिरित्यत्र उपाधिपदस्योपाधिव्यभि
चारादावित्यत्र भावः इत्थमपि यत्पदस्य लक्षणया यावद्व्यभिचारादिबोधकत्व संभवा
दित्योपाधिरित्यादिप्रत्ययानुबोध्यन व्यभिचारादिसंबन्धस्यापि वृत्तिनियमेकतया तत
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यस्याभावइत्यनेनान्वये बाधकाभावाच्चेति भावः। ननु सा १८
व्यभिचारबोधित्वं साध्यव्यभिचारसाध्यव्यभिचारप्रतिबन्धकत्वं तच्च न साध्यसमव्याप्तस्य

उपाधेर्व्यभिचारेऽभावे ऽस्त्वीत्यत आह यदभावस्य चेति। निरुक्तयदभावसत्त्वे धूमवान्
वह्नेरित्यादौ विषमव्यापकस्याऽर्द्रेन्धनवत्त्वादेरभाववति साध्य एव साध्यव्यभिचाराऽवि
रहस्य सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिरतोऽव्यभिसुक्तो। तथाचार्द्रेन्धन एव व्यभिचारः साध्यस्यावि
षयव्याप्तमहानसत्वादावति व्याप्तेर्वारणाय धूमहेतावुदाहृतिरिति। निरुक्तयदभावस्य विरहि
णि तेऽति निरुक्ते यदभावस्य कृत्स्नपदितीति फलितार्थ। विषयव्याप्तस्य महानसत्वादेः
व्यभिचाराधभाववद्विरहित एव पिज्जलाहाववसाध्यस्य व्यभिचारसत्त्वात् यथाश्रुते न तद्धारणा
संभवाद्वस्य पदं स्यो समव्याप्तस्याप्युपाधेर्व्याप्यत्वाभावविरहितत्ववत्ति आगमादेः सा
ध्यव्यभिचारसत्त्वाद्व्याप्यत्वे गर्भलक्षणस्यासंभवः स्यादतत्संग्रहाय धर्मपदं। सा
ध्यव्यभिचारनवच्छेदकानियतव्यतिरेकसालितं लक्षणे साध्यव्यभिचारविशेषितत्वमुक्तं सा
ध्यव्यभिचाराभावानियतसेलक्षणं तदाहृतेतत् सर्वं ह्यासादिना तत्रापि साध्यव्यभिचारविर

हि॰नि गगणे वुपाध्यक्षाप्यत्वाभावस्यासत्त्वाद आप्यत्वगर्भलक्षणस्यासंभवः स्यादतो
19 धर्मपदं नच प्रमेयत्वाद्यः साध्यस्य व्यभिचारप्रसिद्धा तदगर्भस्योपाधेर्वनीकतया
तदभावरूपस्यानौपाधिकस्यप्रमेयत्वात्मस्वादित्यादौ दुर्वचत्वामितिवाच्यं व्यभिचारसं
र्वेधावच्छिन्नयदभावः साध्यस्य व्यभिचारसंबंधावच्छिन्नाभावेन समनियतस्तत्त्वे
व व्यभिचारगर्भानिरुक्तेः स्यात् पर्याप्तप्रमेयत्वादेरपि व्यधिकरणेनैव वस्त्वन्तरीय
व्यभिचारसंबंधेनाभावस्य प्रसिद्धत्वात् उपाध्यभाववद्व्याप्तिवादिनां गुरूणां केवलान्वय्य
नामानस्यासत्त्वात् तत्रानौपाधिकत्वस्य दुर्वचत्वा ऽपि न हानिरित्यपि केचित् गुरुच
रणास्तु निरुक्तदलद्वयोपलक्षितः तस्य साध्यसमव्याप्तस्यैव व्यभिचारादिसंबंधेनाभा १९
वोऽनौपाधिकत्वव्याप्तिलाघवात् न तु निरुक्तदलद्वयघटित तस्योपाधेरभावः चासाव
केवलान्वयिन्यपि संभवत्येव अतएव तत्रैव समव्याप्तिघटकस्य साध्यव्यापकत्वांशस्यैवे

यत्पर्वमात्रगुणकृतादास्यते ननु विरोधघटकदलद्वयदलाग्रिमस्यैव विरोधत्वस्याविवि
रोधो यद्दलद्वयतिदलद्वयोर्वैकल्यादिति प्राहुः। विरुद्धोक्तविरोधस्याद्यदले न विषमव्याप
कारणासिद्धा न विषमेति व्यापकएवेति विषमव्यापकभाईत्यत्रएवेत्यर्थः। द्वितीयद
लेन च विषमव्याप्यस्य कारणमव्याहतऽनापि विषमव्याप्याभावस्येदृशो विरोध इति पूर्व
नाऽन्वयः तद्विरहे इति विषमव्याप्याभावस्य विरहे इत्यर्थः पूर्वोक्तकल्पे तु विधानुसारेण द्वि
तीयकल्पे तु व्यभिचाराभाववति साध्यादावेव तदभावस्यासत्त्वादिति द्रष्टव्यं। ननु धूम
वह्निमान्धूमादित्यादि सद्धेतो निरुक्तरूपवत्त्वात् वह्निसामग्र्यादेः उपाधित्वप्रसंग इति कृताऽ
नौपाधिकसत्तापत्तेश्च सद्धेतौ निरुक्तोपाधित्वभंगप्रसंगइत्यत आह तादृशधर्मस्येति
यदभावो व्यभिचारविरोधी तस्यैवेत्यर्थः उक्तसंबंधेन व्यभिचारादिसंबंधेन रचितरित
गेऽन्वयः व्यभिचारादिसंबंधस्य वह्निमत्त्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह उक्तसंबंधस्यैवेति उक्तव्यभिचा

ऽदिरूपोपाधेस्तदीयसंबंधस्तत्स्यादित्यर्थः अत एवेति उक्तक्रमेणोपाधिनिर्वचनादेवेत्य
२० र्थः अन्यथा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वे सद्धेतुस्थले तादृशव
स्तुनः सिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातात् तदभावत्वं तेन मनोपाधिकत्वं दुर्वचमेव स्यादिति भावः न
बाधकविरोधघटकदलद्वयेऽपि केवलमेव तेनाप्रवेशेन तदन्तरव्यावृत्तस्य तेनत्वेऽपि
तेनसंभवादत आह। विरोधीति व्यभिचारविरहि धर्मे वैशिष्ट्य यदभावसत्त्वे स एव उपाधिस्तथा
धूमादिसाध्यस्य विषमव्याप्तौ मत्ते आर्द्रेन्धनादिरूपाधिः स्यात् तथात्व व्यभिचारादिसंबंधेन
तदभावस्य वक्तुं घटसद्धेतुस्थानापन्नत्वादुक्तोपाधेर्वानोपाधिकत्वमस्तीति प्रतियोगिविषयाघ
टकत्वं न स्यादिति स्याद्व्याप्ति पारीरघटकतेति यदभावसत्वे ऽवश्यं व्यभिचारविरहः स एव वधु २०
पाधिस्तदा वह्निमान् धूमादित्यादिस्थल व्यस्य विषमव्याप्त्या ऽपि महानसत्वादेतिरूपाधिः
स्यात्तथा च साध्यव्यापकत्व व्यभिचारोन्नेयत्वासामर्थ्ये तत्रानुमान कर्तेरे न स्यादिसा

का हृत्यकतावेति । ननु धूमाभावानवच्छेदित्वादेर्धूमगगनान्यतरत्वत्वप्रकारेण गगनस्यमप्यु
पाधिः स्यादव्यभिचारादिसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यापि साध्यव्यभिचारविरोधि
त्वादत आह यद्विवेति ताद्रूप्येणोकणणस्योपाधित्वेऽपि न हानिरित्याशयेन यदिकारउ
क्तः यत्पदानिति तथाच यद्रूपव्यसहेतुमतो यस्य निरूपकसंबंधेनाभावः साध्यव्यभिचार
स्य विरोधी स तादृशत्वेनोपाधिरिति भावः यद्रूपावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिवोधीवृत्तिसत्वे स
ति तदुपवत्वेन्त   पः प्रतिवंधकुपाधिनाम विनिवेशादिति व्यवच्छेद्यं तेनमतत्परमित्यस्यो
पाधिताघटकसंबंधेन संबंधिपरमित्यर्थः तेन गगनादेः कालिकसंबंधे सर्वत्रवृत्तिमत्वेऽ
पि न हानिः न वा शब्दादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ तादात्म्येन गगनाद्युपाधावव्याप्तिः ननु
निषमव्यापकस्य प्रमेयत्वादेर्व्यभिचारस्यालीकतया तद्भावेऽप्यलीक इति तन्न साध्य
व्यभिचारविरोधितस्य सत्तु नमनस्तिहीत्यादिनाऽग्रेमूलकारस्यासंगतमत आह अत्र

चेति घटकत्व इत्यस्य प्रकारविधया स्वादिहेतोः व्यभिचारादिसंबंधेन साध्याभावस्य तद्घ
टकत्वे अधिकरणेनैव व्यभिचारित्वसंबंधेन प्रमेयत्वस्य साध्याभावसंभवान्नासङ्गतिः
अतिरिक्तधर्मेति मानाभिन्नत्वादिधर्मस्य प्रमाया एव प्रकृते प्रमेयत्वघटकत्वादिति
भावः इदं तु बोध्यं सहनिरूपकौ साध्याभावाध्योर्द्वयोरपि व्यभिचारित्वं नहि तु तावच्छेदकत्वं संब
न्धेनाविवेर्षधर्मवान्वरूपितादोधर्मवद्वृत्तकत्वान्यतरत्वस्याविषमव्यापकत्वस्योपा
धितापत्तेः निर्धर्मसंयुक्तत्वाभावस्य तदभाववत्संयुक्तत्वाभावसमनियतत्वात् किंतु स्व
रूपसंबंधेनैव तत्त्वम् तथा च घटकत्ववृत्तिधर्म एव व्यभिचारान्वितेदुभयव्यभिचारणभा
वयोः समनियमादेः इत्यत दोषः नचैवमनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तथाप्यंच गुणत्वमि २१
त्याद्यनुमनविरोधो गुणत्वस्यातेः स्वरूपसंबंधेनावर्त्तमानमानत्वादितिवाच्यं तत्र गुण
त्वपदस्य गुणीभूतत्वापकतायत्र्वपनिम्नत्वरूपस्य गुणीभूतत्वे स स्वरूपसंबन्धेनैव

र्त्तमानत्वात्सोन भवतीत्यत्र तु उपाध्यभाववति येन येन संबंधेनावृत्तित्वं साध्याभाववति
अपि तस्मिंस्तेनैव संबंधेनावृत्तित्वस्य समनियमाभावकस्य दृत्ति व्याप्तिरिति तन्तुच्छं तथा
तथा सति समनियमपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः महानसत्वाद्यभाववति पर्वतीय
संयोगेनावर्त्तमानेस्य धूमाद्यभाववति तादृग्संयोगेन वर्त्तमानत्वात्प्रतिसिद्धेश्च सा
ध्याननुवर्त्ति महानसत्वादावति व्याप्तिविरहे न उपाधिव्यभिचाराभावे साध्यव्यभिचाराभा
वे साध्यव्यभिचाराभावे व्यापकत्वानुपानिष्प्रयोजनत्वादिति ध्येयं । यत्र त्वादि यत्र सा
ध्ये निरुक्तस्योपाधेः संभवस्तत्र साध्यव्यभिचारित्वे हेतौ वृत्ति व्याप्तिरिति स्युतक्रम
णान्वयः अयमेतद्वृत्ति यावत्सधर्मवानप्रमेयत्वादित्यादौ साध्यस्योपाधेः असत्
त्वादिति भावः ननु पाधेय सत्वेतदभावोऽप्यलीकत्वाभावस्य सत्प्रतियोगिकत्वनि
यमात्तत कथमतिव्याप्तिवत् आह तस्येति उक्तस्यलीकोपाधेरित्यर्थः तत्र त्वस इ

ताविति नादृशसाध्यकसद्धेतावपि संपर्दः अथमेतद्वृत्तियावद्धर्मावाने तत्त्वादित्यादिस
२२ द्धेतावुपाध्यविषमव्याप्तस्य अंजनवत्त्वादेः वीरत्वाद्यं साध्यव्यापक इति साध्यव्यापक
मिदं इति प्रतिज्ञा तदभावे लक्षणे नौपाधिकं तथाव्याप्तिरिति भावः प्रागन्यानां मत
माह यस्येत्यादिना यस्य तस्यैव व्याख्यानं यस्य व्यभिचारस्येति केवलान्वयि साध्यकेऽप्य
नौपाधिकत्वव्याप्तेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्या पर्यन्ततद्भावाप्यत्वस्येति विषमव्याप्तस्य
स्यञ्जनवत्त्वादेर्वीरत्वाद्यं साध्यव्यापक इति साध्यव्यापकमिदं इतीतदर्थः विषमव्याप
कस्यार्द्रेन्धनादेर्वीरत्वापात व्यभिचारः विरोधीतं साध्यव्यभिचारभाव व्याप्य इत्यर्थः
सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य पुदासार्थं साधनाव्यापक इति अन्योन्याभावत्वं सद्धेतावेता २२
दृशो याध्यप्रतियोग्यमाने तत्तद्भावात्मकत्वं च दुर्वचमित्यस्वरसन्नीत्युक्तो स्वरचितः भि
त्रानोसततमाह मद्व्यभिचारित्वाभाव इति सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य वारणाय साधने इति

सद्धेतौ साध्यव्यभिचाराभावस्य सत्वेन दूषणत्वानुदयापदेनस्यासंभवे ते सोपाधौ सा
ध्यसमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वीरणायेह साध्यक इति न च बाधतमद्दृणायां धूमाद
वपि वह्निसामग्र्यादेव्यभिचाराहेतुतावच्छेदादि व्यभिचाराभावस्यापत्तिसंभवात्
न्नेति प्रसंगः वस्तुगत्या सानन्निष्टस्य पद्व्यभिचारित्वस्य समानाधाभावः साध्यव्यभिचारिता
भाव व्याप्यः स साध्यव्यापकत्वोपाधिरित्यन्ये तत्पद्व्याद्दिति अत्रापि पूर्ववदस्वरसः
केचित्तु त्काद्यन्वितः यद्भाव इत्यादि मूले म साध्याव्यभिचारित्वस्याहकस्यानोपाधि
कत्वस्य प्रतियोगी निरूप्यते अनुमानदूषणमनुपाधिनीकष्यते तत्रेनाथ इत्याह मूलेत
त्पदीति साध्यव्याप्यव्यापकत्वं साध्यव्याप्यस्य व्यापकत्वसंबंधेनाभाववत्त्वं तत्त्वं गमकमा
त्रस्य कत्वात् साध्यसमव्याप्ते व्याप्यत्वे साध्यव्यापकत्वस्यापि। प्रविष्टत्वात् तत्पाचोकल
क्षणं विषमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वीरकाविशेषणत्वं यद्विजितिभावः ननु साध्यव्याप्यव्या

२३ प्यतामात्रस्य तत्त्वे साध्यव्यापकव्याप्यतामात्रमपि कथं न तंत्र मुख्यतदित्यत उक्तं ने
त्विति दर्शितत्वादित्ति व्यभिचरितत्वमित्यादि यं येन दर्शितत्वादित्यर्थः। ननु नोपाधेयमेव
न हानेन सत्त्वादेर्भौतिकविशेषणमित्यभिप्रेत्य शंकते नचेति ननु यदि साध्यव्याप्यत्वं न
नवस्थाद्दूषितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वं च स्वोपाधिसाधारणं तत्र किमनौपाधिकत्वे दुर्व
चमत आह। अनौपाधिकत्वं चेति साध्यव्यापकत्वे साध्यस्य व्यापकत्वं यद्दृष्टौ सु
सत्य साध्यव्यापकत्वमित्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः हेतुमेवेति साध्यव्यापकं यावद्व्यापकं य
स्य तत्त्वं वा तादृशेति व्याप्ति पूर्वपक्षग्रंथ इति शेषः द्वितीयेत्याह किंचिदित्यतः तस्य सा
तद्व्यादिः अनुमितिः पक्षे साध्यस्य तद्व्याप्यत्वस्य चानुमितिः साध्यसमव्याप्यस्या
व्याप्यत्वसंबंधेन व्यतिरेके सत्यनुमितिर्न स्यात्ततो विरुद्धाह पक्षे वेत्यकर्त्तृपदं दोषीति २३
कारः॥ दूषयति अनुमितिप्रयोजकेति। विरुद्धव्यतिरेकस्थलेऽप्यनुमितिप्रयो

जोकस्य साध्यसमानाधिकरणस्यैव सद्भावादपि मन्गोपासंगतिर्यतस्तादृशरूपविशेष्या
ऽभावप्रयत्नात्तस्यामिति आदिपदेन पक्षधर्मत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादीना
मुपसंग्रहः। असिद्धिरपक्षधर्मत्वं विपक्षमात्रगामित्वं साध्यवदवृत्तित्वं विपक्षगामि
त्वं विरुद्धतेति प्रसक्तमतः सपक्षेति प्राच्यैर्विरुद्धस्य व्यभिचारित्वानुपगमादिति ध्येयं
। अनियमादिति हेत्वादौ व्यभिचारादिति भावः। परामर्शत्वादेरिवोपाधित्वस्यापि पक्षसाध्य
साधनभेदेन भिन्नत्वादेकविधपक्षसाधनादिस्थल एव साधनपक्षधर्मावच्छिन्न
साध्यव्यापकयोरूपाध्योरसांकर्यमनुगतरूपो एताहृद्रूपेत्यादिना एतानेव पक्षस्य पर्व
वत्त्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्वरूपवत्त्वादेः पक्षधर्मरादिरूपसत्त्वावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वालंततयोरसांकर्यमतउक्तं पक्षइति घटः प्रमेयो मनस्त्वादित्यादौ साधनावच्छि
न्नसाध्यव्यापकाप्रसिध्या पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतरूपवत्त्वादेर्नेदसांकर्यदुर्वचमत

उक्तं हेतुमत्तीति। घटः प्रत्यक्षत्वाद्वह्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्य
२५ व्यापकस्य रूपत्वादेः पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्वतयोर्वसांकर्य्यसंभवत्वात तदु
क्तं हेतुश्च पक्षावृत्तिरिति। एकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः उपाधिरित्याग्रहन्त्वपः
घटप्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ पक्षधर्म्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य गगनेनाभिन्न
त्वानुपाधेः साधनाकंवंवत्वादेः वच्छिन्नसाध्यव्यापकता। तयोर्वसांकर्य्यसंभवीत्यतउ
क्तं पक्षावृत्तिरिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साधनसामानाधिकरण्यं विनाऽनुपप
न्नमतस्तत्रसत्वमाह। हेतुसामानाधिकरण्यादिति अपरः धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः प
क्षधर्म्मावच्छिन्नस्य साध्यव्यापत्वं पक्षवृत्तितत्वं विनानुपपन्नमतस्तत्सत्वमाह पक्षनिष्ठ
त्यत्रापि घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ गगनान्यत्वानुपाधेरुभयव्यापकत्वान्व २४
तयोर्वसांकर्य्यसंभवत्यतउक्तं साध्यवतीति हेतुसामानाधिकरण्यादित्युक्तस्यत स्वपक्षध

र्मी वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधेः साधनासामानाधिकरण्येऽपि
तत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतस्यात्मत्वोपाधेर्वसंकर्य्यकायेदयितुं साध्यवतीत्यु
क्तं उक्तस्थले प्रसक्तस्य स्वर्णत्वमेव पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुपादयोसा
कर्य्यसंभवात् साध्यवतीत्यस्यानुपदेनेऽपि नत्ति रित्साशयेनाह हेत्वसामानाधिकर
णेनेति तत्रेति तयोरित्यर्थः कूटोनित्यत्वमते तत्रैव व्यभिचारात् नित्यद्रव्यत्वावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वं नात्मत्वस्य सैमव त्य तोहेत्वन्तरमाह द्विनुताहेति प्रथमहेतो तद्रू
पत्वं साध्यवत्त्वे हेत्व समानाधिकरणमुपाधि तमाह प्रसक्तस्य स्पर्शवत्त्वमितीति
यो ऽसंकीर्णमिति साधने पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्मिथोभेदवादित्यर्थः
अत्रावरणत्वे ज्ञानान्ति व्याप्तेरेव मूले कृताभिधानात् स्वपूर्व स्वत्ति व्याप्तिस्थलमाह
घट इतियद्यपि आवरणस्य आवरणविशिष्टस्य सद्धत्वस्य अन्योन्याभाव एवं आवरणत्वमि

समभिधायमूलस्यैव वासंवाभिप्रायेति परत्वं स्फुटं तथापि पक्षे साधनस्याव्यापकं त
२५ दित्यग्निमन्न विरोधोन्नतु पुक्तमिति ध्येयं। आर्द्रेन्धनादेः पक्षवृत्तिपर्वतावच्छि
न्नधूमादिसाध्यव्यापकत्वसंभवादन्यथा व्याप्तिग्रहे नवेति इत्थंच पक्षनियतत्वादिमू
लत्वपक्षादिपदमत्यासेपेन तद्धूनपक्षधर्मानियततज्ज्ञानाभावादित्यर्थः। वस्तुतः
पक्षे धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं पक्षधर्माविशिष्टसाध्यत्वावच्छिन्नप्रतिव्यापक
त्वं तच्च शुद्धसाध्यव्यापकस्यार्द्रेन्धनादेव संभवि अपर्वविशेषणत्वेन पर्वतत्वादिवि
शिष्टधूमत्वेनार्द्रेन्धनादिव्यापकतानवच्छेदकत्वात्। आर्द्रेन्धनवत्वास्यपाधिस्थले पक्ष
नियतः पक्षानिष्ठायस्तादृशः साध्यता तद्व्यापकतावच्छेदको धर्मस्तदभावादित्यर्थकं म
व्याकृतमेव मूलं सम्यगिति प्रतीमः। परेतु नेनु पूर्वसमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याव्या २५
कत्वविवक्षायेन शब्देऽभिधेयत्वस्यावच्छिन्नत्वस्योपाधित्वं वारणीयेयुरुत्वस्य

द्रमात्रावृत्तित्वेन तदवच्छिन्नव्यापकत्वस्य लक्षणघटकत्वाद्धिंसात्वं क्वाद्ये ध्वनेत्यादि
मूले तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनाद्युपाधौ व्याप्तिसत्वं पक्षनिष्ठत्वधर्मावच्छिन्न
साध्यस्याप्रसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति ज्ञत्ववान जं यादित्यादौ साध्यतावच्छिन्नसाध्या
प्रसिद्ध्या तत्र त्वासामुवे त्वाद्युपाधावव्याप्तिरित्यर्थः मित्रतनयत्वं स्यामत्वसाधकं मित्र
तनयस्यावच्छिन्नस्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यस्य काकत्वादौ व्यभिचारित्वादाह
स्वावच्छिन्नेति स्वत्वस्याननुगतत्वादाह साधनवतीति विशेषणत्वेति तथा च मित्रतनय
त्ववति मित्रानयतनयत्वावच्छिन्नस्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्येव हेतुः सवनका
कत्वादावतो न व्यभिचारः असिद्धिसंकेति व्यभिचारहेतोः शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारि
त्वानियमेऽपि तादृशव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतावनिश्चयदशायां स्वरूपासिद्धिसंकरेण
पक्षसाधनपक्षधर्मादिनापऽवच्छेदकांशे निवेशपदत्यर्थः ननु तथाप्यसिद्ध्यादिवारकविशे

ग्रणस्य व्याप्तिग्रहः। नोपाधिकत्वेन मर्थ त्वमेवेत्यत आह अत्वेत्तीति श्यामत्वव्यापकत्वम
पेत्यमितं तेन यत्साध्यावच्छिन्न श्यामत्वव्यापकत्वरूपस्याव्वत्वात्रावस्यातिरिक्तं तेन तद्घ
टकत्वव्याभिता तेन यत्स्वस्वावच्छिन्नत्वस्य मवे धर्मामित्यर्थः स्वसमानाधिकरणव्याप्य
तावच्छेदकान्तरघटितस्यैव हेतौ त्वर्थ विशेषणकत्वादिति भावः। ननु साध्य नाद्य वच्छिन्न
साध्यव्यापकव्यभिचारित्वं न तादृश साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्म्मसामान्यावच्छिन्नाभा
2 ववद्वृत्तित्वं तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् प्रमेयत्वादिकं सर्वत्रैव तदवच्छिन्नस्य सत्वेना
प्रसिद्ध्यादिप्रसंगात् किंतु येन रूपेण तादृशसाध्यव्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्व
मेव तथा तथा च तत्र तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकांश प्रवेशोऽनर्थक इत्यत आह येन रू
पेणेति उपाधितावच्छिन्नसाध्यव्यापकताविशेषणवतीति यद्विशेषणावच्छिन्नस्य साध्य
स्य व्यापकत्वमुपाधेस्तद्विशेषणवती त्यर्थः। काक वादे व्यभिचारस्य वारणाय सर्वमिदं

तथाच मित्रातनयत्वे वर्त्तिशाकपाकजन्यत्वव्यभिचारिव्यभिचारित्वादित्यादिक्रमेणोपाधेः साकल्य
मनुमेयमिति भावः प्रागुक्तस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्य स्थले एवेत्येवकारः साध्यावच्छिन्नं स्फुटा
कटेति शुद्धसाध्यत्वादिना तत्रासिद्धिशंकाया विरहेण तदुपाधेः साधनाव्यापकत्वाद्भिन्नसाध्य
स्य निष्फलत्वादिति भावः तत्रापि शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे यदि तादृशसाध्यव्यापकताव
च्छेदकधर्मसामान्यावच्छेदकच्छिन्नाभावप्रभाववदवृत्तित्वं तादृशप्रसिद्धव्यतिरेकेण रूपेण शुद्धसा
ध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वमेव तथा प्रामाण्यमित्याशयेन व्यापकतावच्छेदकत्वेन कृत्वा
नामुपलक्षणीकृत्याह साध्यव्यापकतावच्छेदकेत्यादि धर्मसामान्येत्यादौ शुद्धसाध्यव्यापक
स्थले महानसादयः पितामहतरत्ववर्त्ति तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नधर्मव्यापकव्यभिचारित्वादि
हेतु तादृशमपि नवैयर्थ्यमित्याह प्रयेसइति साध्याधिकरणमानवन्तेरित्यादौ तद्धर्मव्यापकतापा
एव धर्मान्तरावच्छिन्नव्यापकतास्वरूपसादृश्यंभावघटकतया तत्र वैयर्थ्यमुपलक्ष्य संभ

वात् प्रायमह सुक्तं। असत्त्वेत्विति महानसापः दिंडान्यतरत्वावच्छिन्नधर्मव्यापकभावरूप
स्याखंडाभावस्य धर्मसामान्यव्यापकतातोऽतिरिक्तस्वादित्यर्थः हेत्वाभासेनैव परहेतो
3 वसाधकत्वे साधनस्य जल्पकत्वं संप्रदायसिद्धत्वादुपाधिना तत् साधनाव्यमेव नास्थि
द्भूतवेयर्थ्यमिति समिप्रायवानाह रवास्त्विति असाधकत्वमनुमितौ प्राधिकपत् किंचि
दुपरहितत्वं दोषानिग्रहस्थानं तेनोपाधि हेतु दोषत्वाभावः पिनष्टीति: तत्र असाधक
त्वं केन तद्दू साधकत्वं साधनीयं मत आह तदुन्नीतेति उपाध्युन्नीतेत्यर्थः नान्वेवं सन्दि
ग्धव्यभिचारस्थानेऽसाधकत्वानुमानं नस्यात् साध्यव्यभिचारोन्नायकहेतोः पक्षधर्मत्वा
निश्चयादत आह सन्दिग्धेति मेवं तां सन्दिग्धेति पाधिकत्वमिव मयापि संदिग्धव्यभि
चारकत्वमेव तत्रासाधकत्वानुमापकं वाच्यं नान्यमयं वा तत्रासाधकमिति भावः मूले
पक्षहायपापि व्यभिचारोन्नयः नपक्षेसत् प्रतिपक्षोन्नयापक्षेचेत्यर्थः साधनवच्छिन्नसा

व्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे चेति वार्थः। अ
र्थान्तरस्य सम्पादनामोपात्तस्य केवलसाध्याविवादे इत्यन्यासयं प्रकारणपतितथा चेति विरोधि
त्वादिति शुद्धसाध्यस्य व्याप्तिग्रहे विशिष्टबुद्धेर्वा विरोधित्वादित्यर्थः। ननु विशिष्टस्येति साध्य
स्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासित इत्यनुपपन्नं ते अविशेषित्वादिति प्रतिज्ञातस्य शुद्ध
साध्यस्य सिद्ध्यर्थं हेतावुपन्याससस्तत्र दोषं वदेति श्रीमणिस्वोक्तहेतौ शुद्धसाध्यानुमिति
विरोधितावस्यैव बाधाकाङ्क्षितत्वादिति भावः। तत्रासिद्धिरित्यस्मिन्नर्थपक्षस्य तद्भेदेन विशि
ष्टसाध्यव्यभिचारस्य परामर्शार्थं मुद्धाम पदं व्याचष्टे विशेषणेत्यादि विशिष्टसाध्यव्यभि
चारमात्रस्य शुद्धसाध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वात् सत्यन्तं तथोपलक्षणं कश्चिद्विशेषणवतीत्यपि
द्रष्टव्यं तेन न श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वेऽपि न क्षतिः
प्रमेयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वं न विशिष्टश्यामत्वव्यभिचारित्यादिस्वयमेवत

त्रशुद्धसाध्यव्यभिचारस्योपाध्यत्वादिति ध्येयं। काकत्वादोषव्यभिचारेण व्यभिचारिता
दिविशिष्टस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिनासाधयितुम
शक्यत्वात् तत्रेत्याह नन केवलं विशिष्टसाध्यव्यभिचारमेव पक्षधर्मतया प्रदर्शितं तत्रेति वासंभवासि
द्धत्वसत्त्वात् पुरस्तादिति उद्भावयितव्यामिति एतेनासिद्धये विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसिद्ध
ये उपाध्युद्भावनस्यैवाप्राप्तकालत्वं शुक्लानमतस्त्वयैव तथात्वं निवसितुं पुरस्तादिड
म्याव्यहृति वहेमाणारीत्येति हेतुः शुद्धसाध्यव्यभिचारी विशेषणवत्ती विशिष्टसाध्यव्या
पकोपाधिव्यभिचारित्वादित्येवं सिद्धान्तयं व्यवहेमाणक्रमेण तात्पर्यः। आहत्य प्रथमतः
तथा च शुद्धसाध्यानुमानेऽपि हेत्वोपाधिदूषणमिति भावः। उपाध्यन्तरस्यापि व्यभिचारत्वे
व साध्यव्यभिचारेणान्वयेकत्वो न्युनतां निवासितुमाह पक्षेत्यादि। ननु पाधिव्यभिचारस्याउप
न्यासे विशेषणविधयोपाधिरप्युपन्यासान्योपाधिरित्यसंगतइति मते। मध्ये पुरस्तान्वाऽ

नप्रधान्योनोपाधिरितिकवलनोपाधेरनुपदस्य हेतुमाहुर्या स्यादितिआदिनाप
क्षधर्मत्वोपग्रहः यद्यपि व्यभिचारसंबंधेनैवोपाधेः साध्यव्यभिचारआपादने हेतुनिष्ठत्वं च
सुघटं तथापि शाब्दैरस्य नियमेक संबंधेन व्याप्यत्वस्वीकारादिदमुक्तं। साध्यवदिति यद्येतो
धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसत्वाद्युपाधौ रित्यर्थः। तत्र पक्षधर्मतावनलम्य साध्यस्य पक्षे
तरसत्वेन तदव्यापकत्वादिति भावः ननु पक्षधर्मतावनभ्युपत्वं यदि साध्यवत्त्वे प्रमाविषयो व्या
त्वानधीकरणीभूत साधनाधिकरणीवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमुच्यते। तदामेोक्तदोषस्तापः धिं
डुमहानसत्वानीतद्वत्वादिनैव तादृशधर्मेणावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकतया महानसत्वादेरस
त्वात् अत आह वक्ष्यमाणेति साधनवतावेति तद्वत्तावद्दशायांच तेनैवानुमितिप्रतिबंध
संभवादुपाधिवैफल्यमितिभावः अप्रसिद्धेरिति पक्षतातिरिक्तेसर्वत्रैव प्रकृतसाध्य
वत्वानिश्चयादितिभावः। ननु तत्र पर्यवसिततस्यानियमत्वस्यैव व्यभिचारः कृतकत्वेन

न्वय इति अत आह नचेति तथाच तत्र तन्वधानेऽप्यनन्तगप्रसिद्धिरिति भावः। अत्रपक्षी
5 भूत शब्दविशिष्टप्रकृतसाध्याभावाभिकरणीयेऽपि प्रमेयत्वं अनित्यातिरिक्तत्वधर्म्म
तिरिक्तधर्म्मितावच्छेदकाभाववद्वृत्तिरेवं सामान्यतः प्रकृतसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्या
प्रवाक्याद्विना व्यन्ततः संभवाद्व्यभिचारान्वयैकत्वस्य लक्षणताप्रयोजकत्वेऽपि नह्यतिरिक्तस्य
द्गुरुत्वकत्वणोः एवमपीति सत्प्रतिपक्षो न्वयैकत्वस्यैव लक्षणत्वेऽपीत्यर्थः। तत्र सद्धेतौ साध्याऽनि
त्यत्वाद्यतिरिक्ते वादो। मीमांसकेति तन्मते शब्दस्य नित्यत्वेन पक्षएव प्रमेयत्वस्य तत्वेन सा
ध्यव्यभिचारित्वादिति भावः ननु नैयायिकस्य वतुकोपकतः परमतेन स्वानिरूपकेकदाहरणे
नोचितमत आह शब्द शब्दयोरितिविवक्षितमविवादितं यदित्येत्यादिमूलस्य शब्दपदस्यापिल
क्षत्वपरत्वादिति ध्येयं ननु महानसं धूमवत्त्वेदेरित्यादौ पक्षेऽस महानसत्वादेर्वृत्तिर्नातिरिक्त
स्यापि पक्षधर्मतावत्तलमत्र महानसीयवन्हेर्व्यापकत्वादत आह पक्षेतावच्छेदकादीति आदि

नातत्रैव संजनकत्वाद्युपगमः पक्षावृत्तित्वं स्वानधिकरणपक्षकत्वं तेन घटत्वं नरूपरत्वस
त्वादिसाधौ स पक्षसमवेतत्वाप्रसिद्धावपि न समनाप्ते नद्रव्यत्वाद्युपाध्याव्याप्तिः वस्तुतःसा
धनाव्यापकत्वाभिमतत्रैव तेसाध्यतेऽस्मिन्नेवेति युक्त्या साधनपदं प्रकृतिपक्षपरं तथा
च तादात्म्येन तदव्यापकत्वविरहादेव पक्षतावच्छेदकादौ नातिव्याप्तिः अन्यथाव्याप्यस्तस्य
साधनाव्यापकत्वस्यापि लक्षणघटकत्वे जलं वह्निमद्धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्याद्युपाधौव
व्याप्त्यापत्तेः विनिगमकाभावात्तत्राप्यव पक्षस्य प्रमाणान्तरेणानित्यत्वाभावनिश्चयकालीने
त्वर्थः अनित्यत्वेति अनित्यत्वानुमितिविरोधिन्यां कृतकत्वस्याभावेनानित्यत्वस्यानु
मितौ स्वरूपासिद्धिप्रदर्शकतया कृतकत्वसाधनो हि त्वर्थः द्वयोः अनित्यकृतकत्वयोः अ
साधकत्वादिति हेतोः पक्षधर्मतानिश्चयादिति भावः अत्र विनापि लक्षणे नित्यसाधनो
पयोगितया कृतकत्वसाधने स्वहेतेनान्यत्वं लक्षणे अनित्यत्वमुपाधिः संभवत्येव पक्षेतावत्

तिरेकस्यानीश्वरे वाक्यत्वादित्यस्य दुरुद्धरणः। ननु समवेतत्वे सिद्धे इत्येवोच्यतां तावतै
व समवेतत्वेमादृयोर्व्यन्तरस्य वारणादेतोआह द्रव्येति सावयवत्वा न समवेतद्रव्यत्वं किं
6 तु द्रव्यसमवेतत्वं तथाभिप्रायवन्नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यत्वसंभवादिति
ध्येयं। स्फुटतरानि प्रकृतानुमानेनैवासिद्धि अर्थनिरूपणः एकविशेषस्य कथानिश्चयदशा
यामिवतत् सामग्रीमपि साध्यविशेषेव पक्षतावच्छेदकविधयापि सामान्यप्रकारकानुमि
ति सामग्रीजलेयत्येव विशेषान्तरप्रकारिकामनुमिति तथाचानित्यसमवेतत्वं न
द्रव्यसमवेतत्वस्य विशेषः। किंतु नित्यद्रव्यसमवेतत्वासमवेति तद्बुध सामग्री सम्पत्त्य
र्थः। मवसाध्यद्रव्यपदमन्यथा तदनुक्तौ द्रव्यसमवेतत्वेऽसत्यनित्यासमवेतत्वहेतुना
ऽनुमानान्तरेणैव नित्यद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिः स्यादिति भावः। उक्तक्रमेण सामान्यधी
सामग्र्या विशेषणी जेमकत्वे फले प्रमाणयाति समवेत इत्यादिना पर्यवसाद्यनुमानात्

द्व्यणुकस्य सावयवसिद्धेः परमाणुः सिध्यतीति तान्त्र मत्वासिद्धसरणं। ननु परमा
णौ नित्यत्वासिद्धेः दृष्टान्तायामपि मते न्येवं महत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वस्य हेतोरनित्यद्रव्यास
मवेतत्वव्याप्तिग्रहो भवितेत्यत आह विशेषेति महत्त्वाधिकरणान्यत्वमपेक्ष्य जन्यम
हत्त्वाधिकरणान्यत्वस्यातिरिक्तत्वात तदग्रहे हेतौ न जन्यं परस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः मतान्त
रं निरसितुमुपन्यस्यति नित्येत्यादिना तत्र जन्यपदं। ननु परममहत्त्वादपकृष्टं घटादि
गौ महत्त्वमिति व्यवहारवैनादेव तादृशैक जातिः सेत्स्यतीत्यत आह वैभावेति अननुग
तेति कृष्ट्यादि प्रत्येकमहत्त्वे त्वनिष्ठतया ऽनुभवे सिद्धेत्वा जातिभिरित्यर्थः अपानुमतव्य
वहारस्यानुगतधर्म्मानियम्यत्वान्नाजातिस्तत्संभव इत्यत आह तुल्येति कृष्टिमहत्त्वा
दुत्कृष्टगगणाघटादेर्म्महत्त्वमित्यपि व्यवहारमहत्त्वादिति भावः संकरेति परमहत्त्वापेक्षिको
त्कर्षस्य त्रुटिमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षस्य च गगणमहत्त्वे कृष्टे महत्त्वे च परस्परपरीहारेणाव

त्वैमानस्यैकत्रघटत्वादिमहत्वे सत्वादितिभावः वैभवावत्रिमहत्वेनिरुक्तशाति रूपपरिषिवकार्थेज
न्यपदाभिमुखो नरकाश्चिदोषइतिध्येयं। आत्ते दृश्यैयेति व्याप्तिग्रहे कतर्कप्रदर्शनायेत्यर्थपर
मानानेतत्वासिद्धिःदृष्टान्तोनिःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमात्रस्यानि तद्व्यसमवेतत्वाभे
दग्रहान्तस्यैव प्रकृतोपाधेः साध्यव्यापकताग्रहेकत्वात्तुनिस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वंयदि
निःसद्रव्यसमवेतत्वास्यव्यापकं न स्यात्तदातदभिन्नं न स्यादित्येवंतर्कसंभवात् नाहि निःस्प
र्शसमवेतत्वमात्रं निद्रव्यसमवेतत्वाभिन्नं गुणसमवेतत्वादेर्व्यभिचारात् येनतन्मात्र
स्यप्रकृतिसाध्यभिन्नत्वग्रहस्तत्प्राकतान्त्राहकस्तर्कः स्यादितिभावः गमकतावच्छितिस्वा
भावेन साध्याभावोन्नयनोपाधिकरूपवत्त्वाद्द्रव्यपदं घिनापीत्यर्थः ननु कंनिःसद्रव्यास
मवेतंनिःस्पर्शसमवेतत्वाभावादित्येवंसाध्याभावोन्नयनसंभवादितिदिमिश्रस्यमतआ
हपर्व्ववासितेत्यादि हृदमुपाधिस्यद्रव्यपदं अन्यथानिस्पर्शसमवेतत्वस्यरूपत्वादेर्निस्प

द्रव्यसमवेतत्वव्यभिचारेण तत्र समनियतत्वानुपपत्तेरिति भावः। इत्थंकृतायामनुप
योगादुपाधेः साध्यव्यापकत्वं नस्यात् तत्प्रयोजकमित्यस्वरसः कश्चित्तु केचित्तदभव
तां शुद्धसाध्यव्यापकस्यैव उपाधित्वमंगीकुर्वतां शुद्धसाध्यस्य अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य व्या
पकमित्यर्थः अनवस्थितिमनुकाववयवस्यावयववकल्पने तदवयवस्यावयवान्तरं
स्यादित्येवं वयवपरंपरायामनवस्थापत्त्या निरवयवस्यापिकस्यचिद्वस्तु कल्पनानुरोधे
न स्पर्शवतः सिद्धेः तत्समवेतत्ववद्द्रव्यादौ शुद्धसाध्याव्यापकत्वात् स्पर्शवत्समवेतत्वं नो
पाधिरिति प्रश्नवाक्येनान्वयः। तु ल्यमिति समापि तादृश्येव निरवयवेऽस्ति यत्तत्समवेतं तत्रै
वानित्यद्रव्यसमवेतत्वस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वाव्यापकत्वानुपपत्त्यवसितत्साध्यव्यापकत्वमि
त्यर्थः। सोपाध्यारभ्य उपाधेर्वरानेत्यादौ पक्षधर्मतावशात् साध्यसिद्धेनेवातो व्याचष्टे नोपा
धिरिति सोपाधित्वं सत्पक्षप्रतिपक्षाद्दे सत्वानिश्चयानुसरणं। योग्यतां विवरणान्तियहेतवा

दृशामित्ति अदृष्टस्य दूषकत्वादाहः पक्षे साध्यासिद्धिरिति माह यादृशव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववत्ता
यापक्षेस्य निश्चयः। पक्षधर्म्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वबुद्धिं प्रतिबंधकः साध्यपक्षे साध्यासिद्धिविरो
धीनी व्यापकतावच्छेदकत्वमर्थः ननु विशेषणवत्तिपक्षे विशिष्टसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य
निश्चयेन शुद्धसाध्यवत्ताग्रहविरोधाविरोध्यविषयकत्वात् प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पना
४ च मानाभावादत आह स्वव्यतिरिक्तेनेति यथोक्तेति अनित्यत्वातिरिक्तशब्दत्वधर्म्मातिरिक्त
धर्म्मेति केत्यर्थः विरोधिनीति सामान्यतावस्य विशेषाभाववत्कूटात्मकत्वादित्यतिमानः
प्रसिद्धिरपीति यथोक्तसाध्यासिद्धिविरोधिनीत्यनुपद्यते विशेषणवत्तिविशिष्टभावस्य विशे
ष्यात्मकत्वादिति भावः। नन्विदमयुक्तं सामान्याविशिष्टाभावयोरभिन्नत्वाद् यथोक्तसाध्याभावत्वा
वच्छिन्नवत्तानिश्चयात्मनि रशुद्धसाध्यवत्ताधीयं प्रतिप्रविरोधित्वादत आह। वस्तुतस्त्विति। न
नु पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं न दूषणतामं तदवच्छिन्नाभावेन व्यभिचारान्वय इतयोशु

भाव

तु साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यापकत्वमशक्यत्वादत आह सिध्यतीति चेत्ति हृदो वह्निमान् धूमादित्या
दिस्थले वह्निसामग्र्या द्रव्यत्वव्याप्तिः न स्यात् ता सा निरस्यतीति तादृशायेत्ति उक्तलक्षणाक्रान्तत्वे
त्यर्थः पक्षवृत्तित्वे सति संज्ञाघ इति एकत्वान्वयः इतरेषां व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्वका
दिनां पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनाद्युपाधिमनन्तर्भाव्य निरस्यति अपेक्षामिति
अस्माकं स्यात् पक्षवृत्तिपक्षाव्यापकत्वं वादिनां नन्वेवमेकस्मिन्नेव साधने पक्षभेदादुपाधि
त्वमनेकं स्यादत आह परेषामिति उपाधिभेदः उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तोपाधेर्भेदः
अत्र प्रकृतनिरुक्तोऽयं पक्षे तेनेवेत्ति सम्मतिविजेशेषः क्वचित् साधनो व्यापकोऽप्युपाधि
र्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुरिसाध्यमनुमस्यात एवतात्पर्यादिति भावः ननु व्यभिचारित्वेनास
दिमुलस्य लक्ष्यापरत्वेन लक्षणान्तिसाधर्म्यमन्यत्र विरोधे इत्यत आह लक्ष्यतावति साध्य
व्यभिचारोपाधिव्यभिचारयोरुत्तरज्ञाने नवात्वस्य त्वासंभवात् तृतीयार्थो संगत एव तन्त्रीय
त इति तथाच साधने व्यभिचारहेतुकान्वयविषयः साध्यव्यभिचारः स तत्रोपाधिवि

सर्पः इदं द्रव्यजन्यत्वमात्रं ज्ञानजन्यत्वमात्रं वा । प्रकृते तु लती वार्यः इति प्राचां मतानुसारेणेति
स्वमते तु पंचम्या इदं ज्ञानरूपत्वं प्रकृते तु लीयाया अथ इदं तेव वक्तुः स्फुटं तमिति ध्येयं साध्या
भावकस्यापि व्यभिचारेण भाव्यादि भ्रमवशात् साध्यव्यभिचारस्य तन्वयमते तत्रापि भावि
१ वाह तन्वायकं चेति योग्यतां निर्वक्ति स्वाचेति तथा च यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः सा
धनं तद्वृत्तित्वं तद्धर्मः अथात्र किंचिद्विशिष्टस्य केवलस्य वा यद्व्यभिचारस्य साध्यव्यभिचार
व्याप्यत्वं मभिप्रेतं प्रथमे रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वतो वा हेतू वाधितापत्तिस्तद्व्यभि
चारस्यापि जन्यसमवेतनिरूपत्वादिविशिष्टस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् द्वितीये तु पा
कजत्वाद्यव्याप्तिस्तद्व्यभिचारमात्रस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वात् अत आह तथा चेति
तद्धर्मावच्छिन्नेति यत्संबंधावच्छिन्नत्वस्याव्यापकत्वं किंचिदधिकरणवृत्तित्वं यत्किं
चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यं क्वचित्तथैव पाठः तद्धर्मावच्छिन्न इति तत्संबंधेनेत्यपि बोध्यं
तत्र साध्यसाधनयोः यद्धर्मावच्छिन्नत्वस्य फलमाह तेनेतीतत्र धूमे साध्यकतद्रूपेति न

च संयोगेन वह्नेः साधनत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववत् संयुक्तत्वस्याप्रसिद्धेरेव वक्तुमुचिततान
नुवन्नानुवृत्तित्वमिति वाच्यं समवायेन वह्नेः साधनत्वेऽभिप्रायेनैव तद्विधानात् वह्निमदी
यसंयोगेनाऽऽइंधने व्याप्यधित्वे संयोगेन वह्नेः साधने तत्रोऽपि हेत्वभावाद्। सामान्यपदस्य
व्यावृत्तिमाह द्रव्यत्वेनेति सत्त्वादित्यत्र दृष्टान्तार्थं सत्तयोः पक्षधर्मतार्थं द्रव्यत्वस्य पृथि
वीद्रव्यत्वांशसार्थकत्वं र्जनत्वस्य निवेशः सत्त्वादित्यत्र विशेष्यकधी विशेष्यत्वं पृथिवीत्वा
दिव्यपीत्यत्रामते पदं सत्त्वादित्यत्र तिन्नाविषयकत्वं तुच्छेव प्रसिद्धमत्ता विशेष्यकेति सत्त्वा
दितिविशेष्यकधी विषयत्वं प्रकारतया घटादेरपि इति तत्र व्यभिचारस्य वारणाय विशेष्य
त्वमिति अत्र च सत्त्वादित्यत्र भिन्ना विशेष्यकधी विशेष्यत्वे तात्पर्यं न तु मात्रार्थं घटकस्य
सत्त्वादित्यत्र विशेष्यकत्वस्यापि निवेशोऽप्रसिद्धादिति ध्येयं। सत्त्वादित्यत्र मात्रविशेष्यक
धियः सन्दिग्धत्वादाह जनेति। अत्र समवेतान्तेन घटत्वादेर्निरस्यपदेन च जलघटसंयोगादेर्नि

एसः पृथिवीत्वाभावादिरित्यादिनाग्रंथाभावाद्युपग्रहः अनुपाधिवीजमाह नहीति पृथिवी
10 त्वात्मकेति तत्र पृथिवीत्वाभावादित्यत्र च पृथिवीत्वाभिन्नोपः पृथिवीत्वाभावाभावस्तदधिकरणं
तादृशयत्किंचिद्व्यक्तीत्यर्थः व्यापके साध्यव्याप्यमात्रे स्येवाविरहेणाऽनुपाधित्वस्य सिद्धत्वासि
द्धत्वादिति ध्येयं। ननु साध्याव्यभिचारेण व्यापकत्वाद्युक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिभावस्येवउपा
धित्वात् आह नचेति प्रकृतेति प्रकृतजनकपोज्ज्वलं सत्त्वाधित्वं तस्य निर्वाहिलत्यर्थः यथावि
धव्यवहारेति शक्योपाधिव्यवहारेत्यर्थः तदवच्छेदकं कथकादेरुपाधिव्यवहारविषयतावच्छेद
कं यथोक्तं यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत तद्व्याप्युक्तं। नन्विदं जनमात्राकाशादिसाधारणमता
दावपि कथकादेरुपाधिव्यवहारा यथोक्तरूपस्य च तत्र सत्त्वात् यद्व्याप्यत्वेन साधनस्य सा
ध्यव्याप्यत्वमुन्नेयं तत्त्वामवोपाधिपदशक्यतावच्छेदकं सुकेमत आह व्याप्यत्वासिद्धीतित
नतथानशक्योपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकं गौरवादिति व्यभिचारमपेक्ष्य अव्यभिचरितसा

मानाधिकरण्याभावरूपस्य व्याप्यत्वासिद्धेर्गुरुत्वादित्यर्थः न हेतोश्चेति लक्षणं व्यापकपक्षा
देस्तत्रोपाधिव्यवहारस्य भ्रमत्वादिति भावः ॥ एवं तु एः शक्यतानवच्छेदकत्वे सव्यभिचारत्वेति सा
धन इत्यादिः तथाच कश्चिदेव यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यस्तेन साधनवृत्तित्वात्वमर्थः
लाघवादिति यत्किंचित्पदसामान्यपदयोरप्रवेशे लाघवादित्यर्थः ॥ उक्तोपाधौ पृथिवीत्वाभावा
द्युपाधौ दृश्यत्वनिष्ठाया एव तद्व्यभिचारस्य उक्तसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः ॥ अति
लाघवादिति साध्यव्यभिचारेण सहितोऽस्य व्याप्यत्वाघप्रवेशो नास्ति लाघवादित्यर्थः तथा च न पृ
थिवीत्वाभावाद्युपाधेरिति भावः ननु साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाघटितस्य न घाः सत्वे मूलकृ
ता कथं तन्नोक्तमत आह अस्तु तेति सहर्षेति तथाच साधनगतव्यभिचारेण सहितोऽवच्छे
दकत्वसंबंधेन सामानाधिकरण्यं साध्यव्यभिचारस्योन्नेयमित्यर्थः अस्यापि यद्व्यभिचारित्वेने
सादिमत्त्वस्यापि स एव साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाघटित एवं तेन साध्याभावसाधनात्तथा

धिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य सहार्थतृतीयार्थत्वासंभवेऽपि नासंगतिरिति ध्ये
यं शंकते ननु यत इति सहार्थतृतीयादिग्रंथस्वरूपमते स्यात्तऽपीत्यर्थः। तेषां कथकादीनां तदु
क्तेऽपीति यस्य कस्यचिद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः सन् साधनवृत्तिस्तत्र स्यान
ऽपि कथकादीनामनुपाधित्वव्यवहाराविरहादित्यर्थः। रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वा
भावादेरनुपाधित्वे कथकानां स्वरसमप्याह अत एवेति कथंचित् साध्यव्यभिचारोन्नाय
कमात्रस्यानुपाधित्वादेवेत्यर्थः। ते कथकादयः यद्यपीति यद्वस्तूपाधिव्यभिचारसामान्य
स्य साध्यव्यभिचारानियम इत्यर्थः। रूपमिति द्रव्यत्वे यत्र पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यतावच्छेदकं ज
नवैशिष्ट्यादिकं नन्विति पृथिवीत्वाभावादिव्यभिचार एवाप्रसिद्ध इति भावः। ननु घटैकत्वभिन्नं
गुणत्वादित्यादौ घटैकत्वभेदस्योपाधितापत्तेस्तदभावाधिकरणसमवेतत्वसामान्यस्यैव सा
ध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादेवं गुणवान्विशिष्टसत्त्वात् इत्यादिसद्धेतौ सत्त्वादेरप्युपाधिः स्याद

गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तायाः अपि गुणतावच्छेदकवृत्तित्वेन तद्व्यभिचारित्वादेतत् आह वस्तुतस्त्विति य
द्भावेति   त्ताप्युन्नयनं तद्योग्यताते न यद्भाव साध्याभावव्याप्य सन् साधनवद्वृत्तिस्त
त्वमित्यर्थे फलितं न च वह्निमान् धूमादित्यादौ महा महाघटि व्याप्तिस्तदभावस्यापि जलत्वविशि
ष्टत्वादिना साध्याभावव्याप्यस्य साधनवत् पर्वतत्वादिनिष्ठत्वात् तदभाववत्त्वमात्रेण साध्याभाव
व्याप्यत्वोक्तौ च निर्वह्निकत्वेन गान्द्रमत्वादित्यादौ निर्धूमत्वाद्युपाधौ न व्याप्तिः धूमत्वापेक्षया गुरुत्वेन निर्धू
मत्वाभाववत्त्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वादेवं द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधौ व्याप्तिस्तदभाववत्त्वे
न द्रव्यत्वसाध्याभावव्याप्तिविरहादिति भावः प्रकृतसाधनवान् यद्धर्म्मावच्छिन्नाभावनिष्ठायाः स्वा
ध्याभावव्याप्यतायोऽवच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नत्वं तद्धर्म्मवत्त्वं तत्तोपाधिरित्यत्र तात्पर्य्यात् संयोगा
ख्याभावे च द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकं यद्गुणत्वादि तदवच्छिन्नवत्तायाः साधनवृत्ति
गुणादौ सत्त्वादिति द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधेः संग्रहः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा
त्साध्याभावश्चेते १

ष्य: साध्येनाभावद्वृत्तित्वमुत्पन्न साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदं एवं वा निवेश्यः साध्याभावो वा साध्य
12 विशेष्यभावः तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ न विभागादाववत्ति व्याप्तिः ननु सत्तावान् मेय
त्वादित्यादौ जलत्वतेजस्त्वयोरव्यत्वेनोपाधिताव्याप्तिः तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभाव निष्ठाया
सत्ताभावव्याप्यतायाः यदवच्छेदकं जातिमत्त्वादिविशिष्टं साधनं वेतः सामान्यादि सत्ताद
वच्छिन्नवत्त्वादत आह यत्र स्वत्वेन वेति तृपार्थे तदुभयत्वावच्छिन्नवदप्रसिद्ध्या तद्भेदाप्रसि
द्धिः अत्रापि साधनवान् यद्धर्मावच्छिन्नवद्भेदत्वनिष्ठायाः साध्याभावव्याप्यतायाः अवच्छेदकीभूतं तद्धर्मा
वच्छिन्नयोस्तद्धर्मावत्त्वमर्थः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ महानसत्वावच्छिन्नवदन्यत्वादेरपि जलत्वादि
विशिष्टत्वेन साध्यतावत्साध्यत्वेऽपि न महानसत्वादावतिव्याप्तिः महद्भिदत्वेन साध्याभावव्याप्य
त्वमित्युक्तौ निर्धूमत्वादिसाध्यदोषमवदन्यत्वादुर्दशेत्यर्थः नैवमव्याप्तोऽसाध्यत्वेनोपाधावव्याप्ति
प्रसंगात् धूमत्वाघटितया गुरुत्वेन धूमवद्भिन्नभेदत्वादेः व्याप्यतानवच्छेदकत्वादित्यभिप्रायं लाघ

वादित्ति साध्यापाधेयभावयोरधिकरणे वृत्तित्वाप्रवेशलाघवादित्यर्थः अत एवेति यद्रूपत्वेन
इत्यादेवकत्वादेवेत्यर्थः नच धूमवान महानसादित्यादौ जलत्वविशिष्टजातित्वादिप्रकारेण द्रव्यादिरूपा
१६ धिकरणवालोप्युपाधितावच्छेदकं धर्म्मस्य साध्याधिकरणे वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वपा
र्य्यवसितेन साध्यसामानाधिकरण्येनवृत्तित्वेनात्र विशेषणीयत्वात्तत्र एवजलत्वादुजस्याभेपत्त
प्रकारेण तद्धर्मेणावच्छेदोपाधित्वमिति साध्यवत्त्वानस्य साध्यसामानाधिकरण्येन वृत्तित्व ~ त्वस्य साध्या
धिकरणे यत्किंचिन्निष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व एव तात्पर्य्यं तस्य च धूमादेः साध्यतास्थले
जलत्वविशिष्टजातित्वाद्यवस्थतेतत्वेतजस्वाभयत्वादावेन पाघा चेति भावः केचित्तु वर्तमानस्य सा
ध्यासामानाधिकरण्ये वृत्तित्वस्य साध्यवन्निष्ठत्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वपर्य्यवसानेऽपि लक्षणे तिः। साध्यसा
धनभेदेनैवोपाधितावारकसंबन्धेन अप्युपाधिलक्षणस्य विभिन्नत्वाजातादिसाध्यकप्रमे
यत्वादिहेतुस्थले समवायसंबन्धेनउपाधिलक्षणस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नायदरन्यतेन साधनव
ति साध्याभावउन्नीयतेद्दृसेतादृशमात्रस्यैव सामान्यकेत्वेन तत्रोक्तविशेषणस्यालाघवात् समवेतमा
प्रवेशेन १

त्रैसैव तत्रोपाधित्वेन तद्विशेषणावारणीयस्यासत्वात् अत एव क्वचिदपीत्यभिप्राय

13 ग्नेन तादृशविशेषणं तादृशस्थलविशेषान्तर्भावकृतो वा निष्कृत इति प्राहुः तथाहीत्या

त्वादि साधनवान साध्यतावचान उपाध्याभावादित्यत हेतुभूतो य उपाध्यतो भावस्तत्त्व

पक्षवृत्तित्व विषयोपाधिव्यभिचारित्वेन सार्द्धं पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साधनस्य साध्या

भावरूपं पक्षधर्मवृत्तित्वं साध्यव्यभिचाररूपं सिद्ध्यतीत्यर्थः लिंगोपहितमानम

तोनेदं अत्रवत्तिए तेषु लक्ष्यतोक्तित्यर्थ अनवच्छिन्नो धर्म्मो ति यद्धर्मवत्त्व मुपाधिलक्षणे तद्धर्मा

वच्छिन्न साध्यसमानाधिकरणत्वेन विशेषणी इत्यर्थः साध्यसमानाधिकरणस्येति धूमवान्व

ह्नेरित्यादौ धूमाद्यसामानाधिकरणस्येत्यर्थः अवच्छेदकधर्म्म एवेति यद्धर्मवत्त्वमुपाधित्वं तत्

धर्म एवेत्यर्थः साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणपतु यत्किंचि द्भेदप्रतियोगि

तावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तेन जलत्वविशिष्टसत्त्वेनो त्वस्य धूमादि समानाधिकरणवृत्तित्वेऽ

पिनधूमादेः साध्यतास्थले तादृशपेरणसत्त्वादेरुपाधित्वं वह्निवृत्तित्वेऽपीति प्रथमव्याख्या
नुसारेण। द्वितीयव्याख्यायां स्वपक्षेणनकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन धूमाभावव्याप्यस्य जलत्व
त्वाद्यभावस्य वह्निमदयोगोलके वृत्तित्वेऽपीति दृष्टव्यं। एतदुक्तविशिष्टेन ग्राह्यतदभाववृत्तित्वे
न साध्यव्यभिचारव्याप्यधर्मानवासाध्याभावव्याप्यत्वं सउपाधिसाभिधाने ऽप्येऽपीति आ
शिमाह नचेति स्वाभावेनेति इमसाध्याभावस्य साधकवृत्तितयाजना तद्विशिष्टेनवेति
र्थी तस्यशीघ्रात्मकस्वाभाववावृत्तित्वेन चेत्यर्थः दृश्यत्वसाध्यव्यभिचारस्य साधकइति यो
जना। स्पर्शाभावस्य वेगत्वादितेजसि उत्पत्तिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणतायाउपा
धित्वादहेजातत्वभावदावेति नातिप्रसंग इति पूर्वं नान्वयः कं रूपीवादिमानद्रव्यत्वादित्यादौ
घटत्वादिकमेवोपाधिर्नतु तद्गर्भं घटत्वादि व्यभिचारित्वं तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानु
माने अर्थविशेषणत्वादितिकेचिदुक्तं निरस्यति द्रव्यत्वेनेति घटत्वादेरित्तिनातिप्रसंग इति

साध्याव्यभिचारित्वे साध्यघटत्वादेः साध्याभावेन साध्यघटत्वाद्यभावस्यागमकत्वसंभवे
इत्याशयः। नचेति वाच्यमित्यन्वयः। हेत्वन्वयः प्रतियोगिनि हेतौ साध्याभावसाधकत्वादेः
साध्यव्यभिचारस्य साधकतायाः स्यात् तद्वृत्तित्वस्यैव वेति प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यैव वेत्य
र्थः। अयोगो अयोगेनेकत्वाभावाभावत्वतादृशाभावावच्छिन्नत्वादेस्तयालाघवेन योगो
लकत्वेत्यायोगोलकवृत्तित्वादिनेव धूमाभावधूमव्यभिचारादिसाध्यतावच्छेदादिति
भावः। तस्य अयोगोलोकत्वाभावाद्युपादाने तदभावे स्वादीयाऽभावेति योगोलकत्वादि
रूपः॥ उक्तप्रकारेणाक्वाचित् समाधानमुपन्यस्यति तदभावेति अयोगोलकत्वाभावाभा
ववत्त्वेनोपस्थितवेपीत्यर्थः। तदभावभाववत्त्वेनोपस्थिततोतत्त्वेनोपस्थितिर्वावस्यकीति
स्वाभावेन साध्याभावसाधनेवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वाद्धेतव्यभिचाराव साधन इति महाकानन्या
घटादित्यादौ कालिकसंबंधेन हेतौ तत्संबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रस्यैव साध्यव्यभिचारत्वा

प्यतया तत्रोपाधेस्तदभावस्य वा प्रवेशे विरहत्वेनोक्तसमाधानेन सम्यगित्यस्य च वस्तावदन्तीमु
क्ताम्चित ।। मूलस्य लक्षणे पदद्वयस्योपाधिकधर्म्मपरतया मिश्रैर्व्याख्यानमफलमित्य
भित्याचेदयतुमाह लक्षणमाहेति पक्षधर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नस्य पर्य्यवसित
साध्यपदार्थत्वे मिश्राणां न पक्षावच्छिन्नमात्रे प्रसिद्धिः शाकपाकजत्वादेरव्यापकत्वादव्याप्तिर
तआह पर्य्यवसितपदस्येति मित्रतनयत्वाच मित्रातनयत्वावच्छिन्नं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि तदवच्छि
न्नश्यामत्वादिकं प्रत्यव्यापकत्वानुतत्वात्राव्याप्तिरिति भावः सप्तमोमितनयत्वादित्यादौ सा
ध्यस्य साध्यतायावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः प्रमाणाभावात् नाप्यन्यूनवृत्तित्वादिः
बाधादितो व्याचष्टे पक्षधर्मतेति एवं पक्षधर्मविशिष्टमात्रस्य प्रवेशे सपक्षेति वह्निमान्धू
मादित्यादौ व्यंजनवत्वाद्युपाधावतिव्याप्तिरित्यर्थः तस्यापि तत्र महानसत्वावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वादिति भावः प्रागन्तमतममासे कृते । अथेति पक्षधर्मावच्छेदेनेति तत्रावच्छेदकत्व
मन्यूनवृत्तित्वं तथा च साधनविशिष्टसाध्यव्यापको यो धर्म्मस्तदवच्छिन्नसाध्यव्यापक

त्वमर्थः। मित तेन मत्वादेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वात् साधनस्य प्रवेशः। सद्धेतुस्थले तु महान
15 सत्वादिकं न धूमादिविशिष्टवन्ह्यादिव्यापकमतो न तत्रांजनेवत्वावतिप्रसंगः इति
भावः। साधनविशिष्टसाध्यव्यापकीभूतधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वापेक्षया लाघवा
दाह। साध्यसाधनसंबंधेति संबंधः सामानाधिकरण्यं तस्य च साध्यव्यापकत्वं निरूपकता
संसर्गेण बोध्यं साध्यसाधनयोः संबंधाप्रसिद्ध्या विरुद्धस्थलीयोपाध्यावव्याप्तिमंगलवत्
निवद्धरुते विरुद्धेति नद्वृत्तिः वा व्याप्तिः गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ स्वास्नावत्वादौ प्रयुक्तलक्ष्य
तावच्छेदकधर्म्मस्याप्रसिद्धिवत् आह तद्रूपतेति साध्यसामानाधिकरण्येनेति नन्वेवं घट
त्ववान् रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाद्युपाधौ निरुक्तलक्षणतावच्छेदकस्याव्याप्तेः घटसाधिकरणवृ
त्तिरूपादौ पृथिवीत्वाद्युपाधिव्यभिचाराविरहादेत आह तादृशेति साध्यसमानाधिकरण
वृत्तित्वेनेत्यर्थः नचैवमपि घटत्ववान् जलत्वाविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसं
गः स्वावच्छिन्नवद्वृत्ति साध्यवत्ताकत्वेन साधनतावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वादिति भावः

।विरुद्धस्यपक्षीयोपाधेर्लक्षणत्वमाह त्याग्याऽसाधनव्यापकीभूतेति यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्र
सिद्धं निश्चितं तस्यानेकरणमनुसरेण साध्यपदेन साधनस्य न भेदादिति भावः । ओहवानुत्वादे
दित्यादेौ तदु सामान्ये केरुणाधित्वमुपपादयितुमाह ऽअनन्तेइति अन्यतरत्वादिनेति अ
न्यद तदग वान्यतरत्वादिनेत्तित्यर्थः नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादेौ उद्भूतरूपादेर्व्या
प्तिरन्तमादौ तस्य निरुक्तसाध्यव्यापकत्वादत आह । प्रमेयत्वादिनेति । ननूक्तहेतावुद्भूतरूपव्या
प्यालक्षत्वे तत्र प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्यातिव्याप्तिरत आह लक्षितेति यद्व्यभिचारस्य लक्ष्य
ति साधनाभिव्यापकव्यभिचारः अवच्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा संबन्धेन साध्यव्यभिचारस्याप
त्यर्थः स्वव्याप्यवायाम्यादौ प्रमेयत्वस्य रूपव्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षत्वव्यभिचाराऽसत्त्वान्न तत्राति
प्रसंग इति भावः जनकत्वेति रासः काष्ठीनेऽनुत्पन्नतीत्रे यद्धर्मसमवायीजनकत्वादित्यादेौ तत्प
र्थः तस्य बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वोपाधेः गुरुत्वव्यापकत्वेति गुरुत्वादिः पतनादिकार्यानु नातिरि
यद्धर्मावच्छेदेन साध्याभावच्छेदकान्तत्वादिति भावः । उक्तरूपेति साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छि

न्नसाध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः। गुरुभिन्नत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं नैवास्माकं तस्य लघुत्वात्
16 त्स्यात्तिस्यापके प्रमाणाभावात् अभावे वा पृथिवीमात्रवृत्तित्वोपगमादिति भावः। ननु तत्र जन
त्वपदस्य दाहजनत्वः स्वविशेषजनतापरत्वात् घटादेस्तादृशसाधनत्वाभावान्निष्फलदोषहृत्यत
आह। एवं चेति जलधर्मानुकूलस्य रूपवान् रूपवत्वादित्यत्र परमाणुत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
कं पृथिवीत्वमुपाधिः इति रूपत्वेऽपि गुणप्रकाशकत्वात्कं तस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वेन तत्तादृशंप्य विरोधादित्यर्थः। ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपमिवो
त्रस्यत्वेऽपि मास्तामेसारूपाधिवत् आह हेमकेतेति तत्रापीति उद्भूतरूपवत्त्वादावपीत्यर्थः। त
थाच तदनुपाधित्वस्वीकारः। निर्युक्तिक इति भावः। यद्धर्मेति जनकत्वेन कार्यानुकूलत्वादिति द्रि
यद्धर्मावच्छिन्ने चालकस्य नत्वावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकस्य वह्निरिन्द्रिया प्रत्यक्षत्वस्य तादृशान्यतर
त्वावच्छिन्नसाधनव्यापकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः। ननु परमाणुपृथिवीत्वादित्यत्र तद्धटेत
न्मतिकालावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तद्धटान्यत्वस्य तादृशकालावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वात्तत्रा

तिव्याप्तिः न च घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नपृथिवीतत्त्वपदस्य तत्प्रकारकस्मृतिविशेषवि
षयपर्यवसितादृत आह। अवच्छेदकत्वं चेति तथा च सामानाधिकरण्यसंबंधेन यद्विशिष्ट
साध्यव्यापकं तादृशसंबंधेन तद्विशिष्टसाधनाव्यापकं फलितार्थः स चोक्तस्थले न घटत्वस्य
त्वेनास्तीत्याह न चेति तद्व्यापकं तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यरूपस्य व्यापकमित्य
र्थः। यत्तु दर्पणकारेण नगतत्वादेकस्यैकत्वोपाधेर्धर्मभेदेन लक्षणानामसत्त्वापत्तेर्वत् आह। स्व
त्वस्वावच्छिन्नाधिकरणीभूत साधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेद
कधर्मवत्त्वमर्थः तेन द्रव्यं जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः वन्हि
मान्धूमादित्यादौ संजननत्वादेरपि साधनाधिकरणवृत्तिमत्त्वान्न सत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकता
दतिव्याप्तिरतो द्रव्यान्तं सामानाधिकरण्यस्य विशेषणं स्वानधिकरणवृत्तिना जननमहासान्यत
वत्त्वादिधर्मेणावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् संजननत्वादावसत्त्वात् साध्यनाधिकरणस्य निवेशः

17 तद्धर्मेति यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं निर्वाच्यं तद्धर्माधिकरणीभूतेत्यर्थः। अनव
च्छेदकीत्वादि इत्यादिना यद्रूपविशिष्टवत्तावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं निरुक्त
साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नं तद्रूपवत्त्वस्योपग्रहः तेन ना
नासक्तिगुणोत्पाधेश्वानन्तोन्यायेन साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावः प्रतियोगितावच्छेदके
ऽपि न तस्यासंग्रहः न वा महाकाशः प्रमेयत्वादिना दो महाकाशनिरूपितविशेषणतया घटा
द्युपाधेस्तादृशसंबंधावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाअवच्छेदकस्याप्रसि
द्ध्याव्याप्तिः ननु प्राग्रंथमते प्रत्यक्षागुणत्वादिसाध्यकोद्भूतरूपवत्त्वस्य साधनव्यापकीभूत
धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविरहान्नोपाधित्वं तदुक्तनिरुक्तिरूपस्य तत्त्वस्यानुजन्यत्वावच्छिन्न घ
साध्यव्यापकतामादाय तत्रातिव्याप्तिरत आह गुणत्वादितिनेति घ्रानुकजन्यत्वादीत्यादिना गु
णान्यतरत्वाद्युपग्रहः भवत्वेवेति प्रमेयत्वे न गुणत्वेनापि प्रत्यक्षत्वसाध्यतेस्य व्यभिचाराद्यु

-प्यत्वसंभवादिति भावः सर्वत्रैवावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य लेऽनुगतो ~~तस्य~~ व्यभिचा
रानुमापकं हेतुमाह एवं चेति यत्र स्वाधिकरणे साध्यं तन्मात्रवृत्ति धर्मवत्त्वमुपाधिव्य
भिचारस्याप्रसिद्धेवं तदुक्तं ~~तत्रैवेति~~ यत्र स्वानाधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार
इति स्वपदमुपाधिपरं वायुः प्रत्यक्षः अयमादित्यादौ यत्र स्वाधिकरणे साध्यं यत्र च
साधनस्य व्यभिचारस्तदुभयमात्रवृत्ति धर्मः पार्थिवत्वानुघटान्यतरत्वादिरूपवानिति तदिति
रूपवत्त्वोपाधेर्व्यभिचाराप्रसिद्धेः स्वानधिकरणेत्युक्तं यत्र स्वानधिकरणे सत्ता
देः प्रकृतसाध्यव्यभिचारो यत्र च स्वानधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिः धर्मो गुण
घटान्यतरत्वादिरूपवानिति तदुदिति रूपत्वोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाभावा
त्साध्यव्यभिचारेत्युक्तं यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारस्तन्मात्रवृत्तिर्वायुः

वादिरपीति तद्वृत्तिरूपवत्ताघटितव्यभिचारस्य तु साध्यव्यभिचारानुमापकं वायुत्वे सत्तिव
18 त्तिमत्त्वादित्यस्यैव सम्बन्धकेत्व रूपव्यभिचारित्वघटस्य रूपाभाववद्वंसस्य व्यर्थत्वादित्युक्तं यत्र
च स्वाधिकरणे साध्यमिति यत्र च स्वाधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारः यत्र च साध्यं
तदुभयमात्रवृत्तिगगनेऽजीवान्यतरान्यतरत्वादिरपीत्ति तद्वृत्तिरूपवत्ताघटितव्यभिचारस्य
साध्यव्यभिचारासाध्यत्वात् स्वाधिकरणे इत्युक्तं । यत्र स्वाधिकरणे साधनस्य व्यभिचारो यत्र
स्वाधिकरणं तदुभयमात्रवृत्तिगगने प्राणमत्त्वादिरपीति तद्वृत्तिरूपव्यभिचारेण प्रत्यह्
त्वे व्यभिचारस्यानुमापकत्वाद्घटान्यतरत्ववत्तिवृत्तिमत्त्वस्यैव सम्बन्धकेत्वरूपाभाववद्वृत्तेस्तस्य वै
यर्थ्यादित्युक्तं साध्यमिति तदुभयवृत्तिः प्रमेयत्वादिरपीत्ति तद्वृत्तिरूपव्यभिचारवित्वं न प्रत्यहत्व
व्यभिचारः अतिव्याप्या । मतेत्यामात्रपदं । तथा च तादृशो धर्मः प्रकृते वायुघटान्यतरत्वादिरेकदेश

प्रकृतिभावः ॥ व्यभिचारेणेति। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतोपाधिव्यभिचारेणेत्यर्थः ॥ तदभा
ववत्वेन निरुक्तोपाध्यभाववत्वेन ननु स्वत्वेनाननुगतत्वात् स्वानधिकरणीभूतसाधना
धिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं नैकविधसाध्यसाधनसकलोपाधिसाधारणे
न भवतो लक्षणान्तरमाह साध्यसमानाधिकरणस्य अधिकरणे यत् साधनवदित्याद्यन्वयः
तदुपादाने च वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतौ घटत्वादिना घटत्वादेरुपाधित्वे वारणीयं न च सा
ध्यासमानाधिकरणत्वमपेक्ष्य लघुना साध्यवदन्यत्वेनैव साधनवद्विशेषणतां तास्तेषु
सद्धेतावुपाधिसंभवात् इति वाच्यं उपाधिशरीरस्य हेतुमति व्यभिचारभाने पश्चादुपाधिना
व्यभिचारानुमितेरनापत्तेः अन्योन्याभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वमतेऽपि संयोगी न द्रव्यत्वादित्या
दिसद्धेतौ घटादिरुपाधित्वस्य दुर्वारत्वापत्तेरितिभावः ॥ उपाधित्वस्थानोत्तरमेव साधनवत्वे धर्मि

कसाध्याभावः वत्ते पर्य्यवसिततया व्यभिचारज्ञानस्य संपत्त्यर्थं गुर्व्वपि विशेषणान्तरं नि
19 वेशयन्त्याहुः साध्यव्यापकाभावस्येति प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाकृपाभावस्य
वेत्यर्थः धूमवान्वन्हेरित्यादौ निरुक्तसाधनवन्निष्ठस्याऽभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वन्हि
संयोगत्वादेवपीति तद्रूपेण वन्हिसंयोगादेः ततोपाधित्वापत्तिवत्तदुक्तं प्रतियोगिव्यधि
करणेति द्रव्यं जातिमत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वेन सत्ताया उपाधित्वसम्पत्तये प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नेति । न च निरुक्तसाधनवन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकर
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यत्त्वावच्छिन्नानधिकरणीभूत निरुक्तसाधनवन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदा तस्य स्वत्वगर्भत्वानुगतकलोपाधिसाधारण्यमिति वाच्यं निरु
क्तसाधनवद्वृत्तिकिंचिद्व्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेद

कावच्छिन्नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विवक्षणादिति भावः। सोपाधि
स्थल एव साध्यविरुद्धस्य जलत्वादेर्जलत्वत्वादिनोपाधित्ववारणाय साध्यसामानाधि
करणत्वेनेति साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकार्थं तेन धूमवान्वन्हेरित्यादौ
जलत्वविशिष्टमहानसादेरुपाधित्वमुदस्तः साध्यवन्निष्ठत्वावच्छिन्नाधिकरणताकं तु न तत्
तादद्व ५ दर्थः स्वत्वाननुगमस्यापातादिति ध्येयं। ननु मूलोक्ते साधनाव्यापकत्वदलस्यैव निरुक्तार्थक
त्वे तत्र संपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादलं तदर्थमत आह पर्यवसित इत्यादि। व्यापकभागस्य
स्यैव साधनवतीत्यादि स्वनतत्पत्तिपत्तोऽन्तव्यापकत्वमनभिप्रेत्य निरुक्तसाधनाव्यापकत्वदल
स्य वैयर्थ्यं केश्चिदुक्तं। एवं लक्षणस्यागवीजं स्वयमेवाऽऽ। तत्र साध्यकेति तादृशसाध्यसाध
नानैकसंबन्धावच्छिन्नसकलोपाध्यनुगतमित्यर्थः। उक्तनिरुक्ते साध्यव्यापकत्वाघप्रवेशे

नभस्लोहत्वादाह साध्यव्यापकत्वेत्यादि सद्धेतुस्थले महानसत्वादेरुपाधित्ववारणाय
२० मननतिरिक्तवृत्तित्वं रूपविशेषणं तत्रापि साध्यव्यापकसाध्यव्यापकसाधकत्वे तदवच्छेदकअ
त्रानतिरिक्तवृत्तिपदस्य यथा संनिवेशेन वैयर्थ्यं नो न तस्य साधकत्वं अन्यथा वैयर्थ्यतापत्तेरि
तिध्येयं च दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं नतु संबंधभेदेन तादात्म्यादेः न चैवं द्रव्यं जातेर्वित्यादौ
संयोगाद्युपाध्यावव्याप्तिर्गुणाद्यवृत्तिरूपतादृशधर्मस्य विशेषणतासंबंधेनाभाववत्तिसं
योगत्वादीनां वृत्तेरिति वाच्यं तदनतिरिक्तवृत्तिपदेन तदवच्छिन्नाभाववदनधिकरणतानि
रूपकतावच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् न च जातिमानाभाववत्त्वादित्यादौ मत्ताद्युपाध्यव्याप्तिः सामा
न्यादिवृत्तिस्ववच्छिन्नाभाववत्ति समवायेनाधिकरणताप्रसिद्धेरिति वाच्यं तदभाववदन
धिकरणतासामान्यनिरूपकतावच्छेदकतापा उपाधितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाता निरू

प्रकृतीयस्वरूपसंबंधेनाभावस्याविवक्षितत्वादिति ध्येयं। अयोगोलकवृत्तित्वादेर्नि
रुक्तानतिरिक्तत्वाज्जलत्वविशिष्टाईंधनादेरुपाधित्ववारणाय आह साध्यसमानाधिकर
णेत्यादि। साध्याधिकरणेयत् किंचिन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठा
धिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं वा तदर्थः लक्षणेषु लक्षणं योजयितुमाह। अवच्छिन्नसाध्य
व्यापकोपाधौ चेति चकारः साध्यव्यापकस्योपसंग्रहः सर्वत्र साध्याविशिष्टत्वस्यैवता
दृशरूपस्य मुलतत्वात् उक्तमन्तरइति तद्वन्निष्ठमितस्य विशेषणतायत्यादिः तादृश
रूपमिति विशेषणता साध्यव्यापकत्व साधनताव्यापकतावच्छेदकं रूपमित्यर्थः ननु रूपवा
न्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेर्नैतत्वे सर्वोपाधि वोक्तेरत्रणोनि तत्राव्याप्त्यापत्तीरत आ
ह रूपादिति साकपाकजत्वाद्युपसंग्रहाय मवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणं तत्राप्युपाधिशरीरस्य

व्यभिचाराघटितत्ववत्त्वार्थं स्वविशिष्टपदं साध्यतावच्छेदकसंबंधगर्भस्य स्वविशिष्टस्य त
त्संबंधेनाधिकरणस्य न प्राप्यर्थः साध्यपदं स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणवृत्तिनामहा
नसजलातत्वसेनानवच्छिन्नसाध्यव्यापकसंजनवत्त्वादावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्यनाधिकरणेप
दं असद्धेतौ प्रमेयत्वादेर्वारणाय साध्यव्यापकत्वमिति रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च पृथि
वीत्वाद्यभाव उपाधिरेवस्य स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतत्वावृत्तिप्रतियोगितावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वात् न तस्यासंग्रह इति भावः पूर्वदलेति स्वविशिष्टत्वादिदलप्रविष्टेत्यर्थः आ
दिपदग्राह्यं यः प्रमेयत्वादित्यादौ सोऽरभ्याव्याप्त्युपग्रहः नन्विदं गुरुत्वादित्यादौ पृथिवीत्वा
द्यभाव उपाधिरेव न किन्त्वस्य दत्त आह विधेयविशेष्यत इति इदं उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावस्या
नुपाधित्वं तदव्यभिचारिनिवार्थिरूपेणुक्ततव्यभिचाराभावेन दृष्टकतावीजविरहान्वायमु

पाधिरिति सहेत्वादिमुलस्य सर्व्वेभोभीयमात्मायां वर्त्तमानत्वादिति भावः ।। उक्तनिरुक्ते
: स्वद्गुगर्भत्वे नानुगतत्वाभावात् पृथिवीत्वाभावादिसंग्राहकमनुगतनन्यनानान्तरमाहः
साध्यासामानाधिकरण्ये धर्म्मस्येति साधनाधिकरणं मतं साधनमित्याग्रहश्च यः साधनवति
साध्याभावानुमापकधर्म्ममन्तर्भाव्य उपाधित्वं निरुच्य साधनसाध्यव्यभिचारानुमापकध
र्म्मान्तरर्भावेन तदाह साध्यव्यापकाभावस्यावति धूमप्रागन्वहेरित्यादौ वह्निसंयोगादर्घ
रणाय प्रतियोगिअधिकरणेति अत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपदं द्रव्यं जाति
रित्यादौ विशिष्ट सत्त्वस्य उपाधित्वसम्पत्तये निरुक्तसाधनवति निरवच्छिन्नवृत्तिकाभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकं निरुक्तसाधनेयत् किंचिद्व्यापकवत्त्वधिकरणतानिरूपकतावच्छे
दकं यं प्रतियोगितावच्छेदकान्तरास्यर्थस्तेन प्रतियोगिअधिकरणत्वघटितगर्भत्वेन तत्वे

न्नद्व्याप्तिः। साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यवन्निष्ठाधिकरणताभावस्यावच्छेदकत्वं निरू
पकतावच्छेदकत्वं तेन गन्धवत्त्वद्रव्यत्वादेः स्यादेः जलत्वविशिष्टसत्त्वादिना सत्त्वादेर्नोपाधित्व
मिति ध्येयं साधने वृत्ति साध्यसामानाधिकरण धर्मादिना साध्याभावः प्रकृते तत्रानुमित्यन्व
यः धर्म्मादिने त्यादि साध्यव्यापका[illegible]स्योपग्रहः साधनसाध्यव्यभिचारस्यानुमापकमाह यदि
तद्दिति [illegible] साध्यसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा सामानाधिकरण्ये
त्वेनेत्यर्थः। सम्प्रति तत्रानुमितिउपाधित्वे साधनस्यैव साध्यव्यभिचारादनुमापकहेतुज्ञानत्वा
द्दितिभावः। व्यभिचारादीत्यादिना साध्यव्यापकत्वस्योपग्रहः स हि शुद्धसाध्या मिति उपाधित्वग्रहे
तरमेव साध्यव्यभिचारदः भानमित्येवं नेयमेव विशेषः। साहित्यता। साध्यव्यभिचारित्वं न सा
ध्यवदन्यवृत्तित्वावच्छिन्नवत्ताकधर्मवत्त्वेन यथाश्रुते द्रव्यविशिष्टसत्त्वादिसादिसद्धेतौ शु

णत्वाद्यतिव्याप्तेः साध्याव्याप्यत्वेन स्वाव्यापकसाधकत्वेन वा शङ्काऽनवस्थापातेऽभये
ऽनुपाधित्वध्रुवः प्रतिबन्धसमत्वादिति विशेषणीयमिति तथा च साध्यव्यभिचारयत्
साधनं तद्वृत्तित्वाभावः प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरीत्या एवोपाधिनिर्वचनमिति भा
वः लक्षणे मुपाधिपदप्रवेशो व्यभिचारान्वायकेति व्यभिचारान्वये नोपाधिकेत्यर्थः॥
मूलस्य लक्षणपदस्य इष्टोपाधिकरूपत्वादिति भावः अतेति एवं साध्यव्यापकस्वरूपं
प्रतीकं भागं व्याप्तेः प्रदर्शनार्थमाहेत्यन्वयः तेन प्रतीकस्य न्यूनस्यानियतपुस्त्वेऽपि न क्षतिः
द्वितीयं साधनाव्यापकत्वं पक्षधर्मतायामित्युपाधेः साधनाव्यापकत्वे साधनस्य तद्व्यभि
चारित्वध्रौव्यादिति भावः इत्यादिति एतत् साधनधर्मिकसाध्यव्यभिचारोन्नायनस्वरूपयो
ग्यत्वव्यभिचारकेऽत्यर्थकद्रव्यर्थः तस्य इत व्यभिचारस्य आहुरित्यत्र लक्षणपदस्योद्धृतत्वात्

संवरस्तः संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यस्य स्वत्ववतीत्यादिः तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्यैव द्र
२३ व्यत्वाभाववारणाय सत्त्वादित्यत्रापि संयोगाभावस्य साधनवेतित्वाभावेन साध्याभावोन्ना
यकत्वादुपाधित्वमतस्तत्र प्रागुक्तं सर्वमेव लक्षणमात्र मिति भावः ननु साध्याभावस्य
उन्नायकत्वं तदन्वयमेनोपाधिकव्याप्यादिमत्त्वं तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगादवमा
त्रिस्तदभावस्य द्रव्ये व्यभिचारेण द्रव्यत्वाभावाव्याप्यत्वान्न च गुणत्वादिविशिष्टसत्वसंयोगा
भावस्य द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः साध्यवदवृत्तिधर्मविशिष्टरूपेणावच्छिन्नाय तदभावः
साध्याभावव्याप्यस्तु द्रव्यस्यैव वाच्यत्वात् तादृशधर्मवान्वह्निरित्यादौ वह्निसंयोगाप्रतित्वात्साप
त्तेः स्तदभावस्यापि स्वयः पितत्वादिविशिष्टस्य धूमतोवादिव्याप्यत्वाद तत्र आह प्रतियोगित्वं चे.
तथा च द्रव्यत्वाभावस्य निरूढकव्याप्यमत संयोगवदन्यत्वं तदभाववत्ता वच्छेदकं संयोगत्वमादाय द्रव्यं

सत्त्वादित्यत्र संयोगस्योपग्रहः इति भावः नन्विदं स्पर्शादित्यत्र घटत्वाद्यात्मकस्वा
भावेन साधनवति साध्याभाव इति व्यापकजातिसामान्याभावादावुक्तलक्षणागमनात्‌ व्याप्ति
वृत आह हेत्वमिति तथा च साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्वादिना निरुक्तप्रतियो
गितावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वान्नोक्तदोष इति भावः। अत्र वदन्ति निरुक्तव्यतिरेक
प्रतियोगित्वं यदि तादृशव्यतिरेकाभाववत्त्वं तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगवतस्तादात्म्य
संबन्धेनोपाधित्वं न स्यात्‌ द्रव्यत्वाभावाव्यापकस्य संयोगवदन्यत्वस्याभावे तादृशः संयो
गवत्त्वस्य सत्त्वात्‌ किंच साध्याभावव्याप्यस्य व्यभिचारकस्याभावत्वावच्छेदकत्वं न स्वरूपसं
बन्धविशेषः प्रमाणाभावात्‌ नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य
विशिष्टसत्त्वाभावस्याभावत्वानतिरिक्तवृत्तिसत्तात्वादिना सत्त्वादेरुपाधितापत्तेरेव

साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्याभावत्वं यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्धर्मवत्वस्य
९५ विवक्षणान्नोक्तदोषः तथा सति साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्य स्वरूपसंबंधात्मकं
प्रतियोगित्वं यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्वाभिमतस्यैव सम्यक्त्वे द्रुमा
वविरहत्वलक्षणप्रतियोगित्वानुसरणे वैयर्थ्यापत्ते धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाव
व्याप्यस्य ये:पितीयवह्निसंयोगस्याभावत्वे संयोगत्वसत्तात्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताव
च्छेदकतासत्वात् संयोगत्वादिना संकेत्राधिरूपाधितापत्तेश्च तस्मात्स्वधर्मावच्छिन्नाभाव
व्याप्य यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वस्य च साध्यवदवृत्तिधर्मवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं साध्याभावव्या
प्यत्वं तावदन्यत्व यद्धर्मवत्वे ग्रंथतात्पर्यमित्यस्य जुरूवचेण: २ वस्तुतस्तु साधनवन्निष्ठाय:
साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकत्वस्य स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्वमेव उपा

धित्वं तच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्तित्वादिविशिष्टस्य संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वमा
दायैव संयोगोपाधौ गतं नचैवं धूमवान् वह्नेरित्यादौ अव्यवोजानकत्वादिविशिष्टस्य सं
योगाद्युभावस्य प्रतियोगित्वमादाय संयोगस्योपाधितापत्तिरिति वाच्यं द्रव्यत्वाभाव
वान् सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्येव तत्रापि साधनव्यापकस्य संयोगस्योपाधितायामि
ष्टत्वात् तस्यापि साधनवति साध्यवतिरेकोन्वयैकत्वेनैकदेशस्य द्रुकिवत्वात् साधन
व्यापकेषु तान्त्रिकानामुपाधिव्यवहारात् भावेन तस्मात् लक्षणे सत्त्वे द्रव्यत्वं सत्त्वादि
त्यादौ संयोगाभावस्याव्याप्यलक्ष्यतापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः ननु विशिष्टसाध्यव्यभिचारि
त्वेन व्यापकताग्रहे तद्दुर्व्यपेनैव अनुमितिः स्यात् सा च न शुद्धसाध्यव्याप्तिधीविरहे धीनीत
त आह सामानोऽष्टमिति नानावृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानमित्यर्थः अनुमितिमित

25

स्येति मते नेदमिदमित्याग्रहेण पक्षस्याप्यवसाधनं शुद्धसाध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तवि
शिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभाववदित्येकविरोधबाध। निश्चयात् शुद्धसाध्यव्यभिचारात्म
कविशिष्टसाध्यव्यभिचारवदित्यनुमितिर्भवितेति सेव शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरिति
भावः। ननु साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं न व्यभिचारि द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिप्रसं
गात्, किंतु साधनवतः साध्याभाववत्त्वं तथा च हेतुमान साधनावच्छिन्नसाध्याभाववानिति ता
दृश साध्यव्यापकाभाववत्तादित्यत्रैवोक्ता। नुमानस्य पर्यवसानात्तेन साधनवति विशिष्ट
साध्यस्याभावसिद्धावपि शुद्धसाध्यस्याभावासिद्धेरर्थान्तरं तदेवस्य मत आह नवेति
तथा च शुद्धसाध्याभावभिन्नस्य विशिष्टसाध्याभावस्य बाधवनादेव तत्रापि विशिष्टसा
ध्याभावः सिद्धा न शुद्धसाध्याभावमादाय पर्यवस्यतीति नार्थान्तरमिति भावः स्वमते न वि

शिष्टभावस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वादितरत्वमतेन । तत्र विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावत्व
विरहेनैकविशेष्यबाधासंभवादिति भावः उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वे व्यापकत्वात् तदु
उपाध्यभिप्रायकत्वासंभवात् आह प्रत्यक्षत्वेति प्रत्यक्षत्वे संख्यावत्त्व प्रत्यक्षत्वे परिमाणवत्त्वाद्यु
पाध्यभिप्रायेन लक्षणः आदिना प्रत्यक्षैकचाक्षुषग्रहः यद्यप्युक्तं प्रत्यक्षत्वादिपदस्य मु
ख्यार्थिकत्वेन ननु प्रत्यक्षसंख्यादिमात्रमपि न द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकमात्मनि व्यभिचा
रादत आह आत्मैकत्वादेरिति आदिनेन महत्त्वस्योपग्रहः योग्यमात्रवृत्तिगुणत्वे
न योग्यतायां टीकाकृतान्त दत्तेन्द्रिययोग्यताया मस्वानोचितत्वादिति भावः साध्यवृत्तित्वम्पा
सुखादेः प्रत्यक्षत्वे व्यभिचारस्य सत्त्वेन तत्रैवोक्तं साध्यस्य व्यभिचारापत्तेरिति भावः हेत्वा
दिति जन्यापोद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षाव्यापकत्वेन हेतुविशेषणासिद्धेरिति भावः ननु प्र

सप्तत्वात्स्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वमात्रस्यानुमाने वा तिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचार
नुमितेर्वा विरोधित्वाऽनुक्तक्रमेण व्याप्तस्याननुकूलत्वात् आह द्रव्यपदादिति तन्यायेय सुखादे
र्नहि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वं निरूपणानुकूलं व्यभिचारो वा हि द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताया उद्भूतरूप
वत्वादेः सत्त्वेनुहेतुप्रसिद्धेरिति भावः आत्मादि महत्त्वस्य वाहि द्रव्यत्वव्यभिचारितया दुष्टत्व
त्वायोगादेह महत्त्वपदमिति महत्त्वप्रकारेणोक्तनमं महत्त्वात् पर्यवसितमित्यर्थः द्रव्यप्रत्यक्ष
त्वादिव्यापकप्रतियोगिकव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वस्य व्यभिचारिणि घटत्वादौ व्यभिचारित्वादाह।
व्यापकेति द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य व्याप्तिः द्रव्यपदेति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापक व्यभिचारित्वमात्रपेक्ष
प्रत्यक्षत्वे व्यापकव्यभिचारित्वस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वादिति भावः तत्त्वागेच्च सत्स्यतो स्यापि वै
यर्थ्यं नात्र्यं विशेष्यदलं विहाय वसुत्वादौ व्यभिचारायोगात् विशेष्येति द्रव्यप्रत्यक्षत्वेऽवच्छिन्ना

भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रत्यक्षत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववतो
भिन्नत्वादित्यर्थः तथा च निरुक्तस्य स्वसमानाधिकरणव्यापकतावच्छेदकान्ताभावघटितत्वान्न
वैयर्थ्यमिति भावः। ननु द्रव्यप्रत्यक्षत्वादिव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्याविच्छिन्नाभावघटि
तादृशान्यतिरेकितावच्छेदकधर्मविच्छिन्नव्यभिचारस्याप्रसिद्धत्वात्कथं प्रसिद्धमिति मप्रसिद्धं स
र्वत्रैव तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्य सत्त्वे प्रसिद्धं वा प्रत्यक्षस्य सर्वाप्रत्यये स्वरूपासि
द्धमत आह द्रव्यत्वेति वह्निर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यर्थः हेतुप्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्य साध्यता
वां। नन्वेवं व्यापकत्वस्योपाधिसामूलकारस्य विफलत्वमत आह व्यापकत्वेति तकै। ति व्यापक
व्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वनियमादप्रयोजकत्वशंकाव्युदासायेत्यर्थः द्रव्यत्वस्य व्यभि
चारो यदि वह्न्यभावे स्यात्तदा व्यापकत्वं तदा तदभावस्य प्रत्यक्षस्य गन्धाप्रत्यये स्वरूपासिद्धि

97

वत्तोऽप्याचेष्टे दूष्यत्वामभिचार इति ननु साधनाव्यापकत्वया सन्दिह्यमानस्यैतस्य सन्दिग्धो
पाधिता याग्येमनेहृतेव वह्न्यमानत्वात् कथं व्यभिचारानुमापके हेतौ व्यभिचारस्य सन्दि
ग्धत्वादत आह अनुमानमिति प्रमाणान्तरेण अस्ति शाक्त्यादिना साधनविकलोऽयमि
ति अन्वयदृष्टान्ततत्वाभिरामये व्यतिरेकदृष्टान्तत्वं निराकर्तुमाह साध्यवन्निति एवं मि
त्रातनयत्वव्यापकस्य सत्त्वेऽन्यानाण्यत्वे शेवस्य विपक्षस्य दलस्य वैयर्थ्यमित्रतनयत्वव्यापक
त्वेनैव श्यामत्वव्यभिचारस्य साधनासंभवादिति भावः एकं तत्र धूमेत्यादि वृत्तिमत्वमेवेति
तथा च मित्रतनयत्वविशिष्टस्यामत्वव्यापकाभाववद्दर्शने वैयर्थ्यमिति भावः यत्किंचिदिति
मित्रतनयत्वाधिकरणे यत्किंचिन्निष्ठेत्यर्थः लाघवादाह फलतदिति यत्किंचिन्मित्रतनय
निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य मित्रतनयत्वसामानाधिकरण्यनियतत्वादिति भावः ॥ नन्वेवमेषा

मपि मित्रातनये शाकयोः संयोगे हि त्वादौ व्यभिचार इत्यत आह तथाभूतेति यद्व्यक्तिनिष्ठा
भावाप्रतियोगित्वं यद्व्यक्तिवृत्ति त्वस्योपपन्नत्वं कंज्ञानतः पक्षे नो विरोधः। शाकपाकज
त्वेति अत्रापि व्यापकत्वांशस्य तर्कप्रदर्शनावैवोक्तत्वादिति भावः। तत्रैतस्य स्वविशिष्टोप्या
पादाने मित्रातनये बाधिकरणे त्वादेवं पर्य्यादाह मित्रातनय इति। निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः
शाकपाकजत्वाभाववन्मित्रातनयवृत्तित्वे तात्पर्य्यं। श्यामत्वाद्यावित्य तत्पुरुषबहुव्रीहिणाप्रा
गुक्तसंयोगादिपरं। मित्रातनयपश्यामत्वस्य तद्व्यापकव्यभिचारित्वाभावेन तदन्यश्यामत्वस्य
च मित्रातनयत्वासमानाधिकरणत्वेन श्यामरूपहेतुसत्वादेव व्यभिचारणयोगात्पितत्वे पंक्ता
चांमतं दर्शयितुं पुनर्धत्ते स्वव्यभिचारश्चे दीति। तत्समानाधिकरणाभावस्याप्रतियोगि
त्वामिति तत्पुरुषेणां सर्वे पर्य्यादाह तथाचेति। तन्मित्रातनयत्वं समानाधिकरणाभावाप्रति

योग्यमित्रातनयत्वे केवलमित्यर्थः तथाच मित्रातनयनिष्ठस्य श्यामत्वादेः अभिचारवारणा
र्थमिनेव प्रोक्तदलमिति भावः। नन्वेवमघटत्वे दृष्टान्तासिद्धिः तस्य स्वव्यापकामित्रातनयत्वे
28 कत्वाभावादत आह यदीति तथाच स्वव्यापकघटमिकेत्वस्याति घटाभिन्नत्वावच्छिन्नत्वरूपा
म सामग्रीमत्त्वस्य अभिचारित्वं श्यामत्वअभिचारित्वं चाघटत्वे वर्त्तत इति न तस्य दृष्टान्तत्वे
व्याकोपक इति भावः। स्वत्वेयद्युक्तेत्वादेः पक्षे दृष्टान्तेऽसाधारण्यस्य सत्त्वान्वेदमुक्तमिति स्वस्वसा
देहेत्युक्तं। स्वव्याप्यतस्य साध्यअभिचारानुमापकस्य सर्वत्र हेतौ सत्त्वमाविष्करोति प्र
मेयत्वादावपीति अन्यथा श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वाअभिचारित्वे सतित
दवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वअभिचारित्वस्यैवमुक्तस्य प्रमेयत्वादिहेतावव
सत्त्वेन तत्र तेन श्यामत्वादिअभिचारानुमानानुपपत्तेरिति भावः तच्च साक्षात्परम्परया

चेत्तथापि मम तु नानुसारेणाव्यभावयत्ति स्यादिति तथा त्वेवमुपाधित्वं। पूर्वं यदिति हृदनौ
आर्द्रेन्धनादि स्यादौ जलत्वाभावाद् व्यभिचारेणोपेयप्र्पः साधनसाध्यव्यभिचारिव्यापकत्व
स्यान्वौ साधनव्यभिचारित्वस्याप्यर्यता पक्षे वाह्ययत्र कुत्र चिदिति तथा च साध्य
व्यभिचारस्योन्नायकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं तच्च साध्यव्यभिचारव्याप्यस्वाभावाधिकर
णीभूत यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिता सामान्यकत्वमात्रमिति भावः रूपवत्वादिरिति
तदभावाधिकरणीभूत वायुवृत्तित्वसामान्यस्य गुरुत्वव्यभिचारव्यापकस्य तद्वृत्ति
भावः प्रमेयत्वादिसाधनस्य व्यभिचारप्रसिद्धेः प्रकृते पृथिवीत्वव्यभिचारस्य रू
पत्वे सत्त्वात् बहुव्रीहिरिति साधनं व्यभिचारियस्य स्व व्यभिचारि साधनकं इत्य
र्थः। स्नेहादौ व्यभिचारवारणाय दोर्घं जलभिन्नद्वति साधनानिष्टमिति तथा च रसवत्व

२१ निष्ठपृथिवीत्वव्यभिचारित्वं न गुरुत्वव्यभिचारस्याप्यं । आधुप्यादौ व्यभिचारादे
तस्तत्र पृथिवीत्वाद्ये न प्रसंगः । नन्वेवं धूमव्यभिचारित्वे न साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व
मुक्तीयत इति प्रागुक्ते नाभेद इत्यत आह उक्तेति एवं सव्यभिचार साध्यव्यभिचारयो
प्यत्वे सति साधनवृत्तित्वमित्युक्ते भिदायां साधनवृत्तित्वे सति साध्यव्यभिचारित्वव्या
प्यापकव्यभिचारस्तत्त्वमित्युक्ते वैचित्र्यो हि शेष्यविशेषणभावभेदात् एवं तो भेद इत्यर्थः । के
चित्तु साध्यसामानाधिकरण्यत्वं स्वतो भ्रमेण विशेषणं दत्तमिति तु स्वसामानाधिकरण्यवृ
त्ति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य व्यभिचारेनाथकत्वं निवेशितमित्येवोक्ते वैचित्र्यमत
एव प्रागेव विरुद्धवारणाय साध्यसामानाधिकरण्येति बोध्यमित्युक्तं साध्याणे स्वसमाना
धिकरणेति बोध्यमिति तन्न स्यापर्यरत्नाकरः । सर्वे मौममतमुपन्यस्याते केचित्त्विति तन्माप्यको

टीति साध्यव्यभिचारेति व्याप्यतावच्छेदकघटकत्वेनेत्यर्थः न च वह्निव्यभिचारव्याप्य
त्वमहानससाध्यवह्नित्वेनेत्यस्य घटकतया प्रसिद्ध्यनुमाने महानसत्वादेरुपाधेस्ता
पत्ति तत्र निरस्तत्वादिति भावः स्नेहव्यापकत्वादित्यस्य ऽतिव्यभिचारोन्नायकस्याहि
त्वस्य वारणाय इत्यन्वयः साध्यनस्य व्यभिचारित्येवं तन्तुरूपेणापि स्नेहस्य वारणेस
म्भवाद्रूहुद्वीहिघण्णुमरणस्यफलेमाहघटेनावेतिजन्यद्रव्यत्वादिति जन्यपदं अगणादौ
टी। द्रव्यत्वपदं च घ पररूपादौ व्यभिचारस्य वारणाय नत्वादिसोऽद्विनाऽनुव्याघुपस्य इह गुरुत्वे साध्य
करूपादेहेतौ पार्थिवीत्वाभावादेव न दोष एवं पृथिवीत्वं रूपमात्रविस्कन्दवान् गुरुत्वादित्यभिचा
रोन्नायकेत्यादिना यत्राधिकरणइति साध्यनाधिकरणीभूतपक्षादिनिष्ठाभावप्रतियोगि
त्वं इत्यत्र तवच्छेदस्य साध्यव्यभिचारस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मनिविष्टत्वं वक्तव्यमित्य

र्थः पृथिवीत्वाभाववत्त्वरूपव्यापकस्येऽपि प्रतियोग्यवच्छेदकत्वस्य रूपादिमति चावत्त्वस्याप्र
सिद्धेरत आह। केषांचिदिति साध्यव्यभिचारि साधननिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिता
३० श्रयेत्यर्थः तथा च व्यभिचारिन्नेव्यापकत्वामिति तन्निष्ठा या साध्यव्यभिचारव्याप्यताव
च्छेदकधर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपकतावच्छेदकप्रविष्टत्वमित्यर्थः आकुरित्ति प्रथमेऽत्र
आधिकरणे साधनाव्यापकत्वे तद्वत्त्वावच्छिन्नस्य साध्यव्यभिचारस्य द्वितीये च यत्र साध
नयतेन व्यापकत्वं तन्निष्ठस्य व्यापकव्यभिचारस्य यथाकथंचित्संबन्धित्वमात्रेनैव सा
मंजस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वप्रवेशेन ने चित्तमतास्ववसज्जवीजं। पारिभाषिकमे
वेतस्य एवकारेणास्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रमेकत्वस्य व्युदासः तस्य भुड साध्यव्यापकस्य तद्रू
पत्वन्हत्यर्थः सोपाधावाभासान्तरस्य व्यभिचारादेवावधूपकत्वात् पुरयति तदा णीत्व्यापमानः

स्येति तदानीं तथापायप्रयोगदशायां तं साध्यअभिचारादिकं अप्राप्तकालत्वं तदानीमभ
नाकांक्षितस्य तदभिधानात्तं साध्यव्यभिचारोद्भावनेऽन्तरमाकांक्षितत्वेनापन्नत्वरत्वोपा
त्तादिति भावः। वैकथामूलत्वं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति उद्भावनदशानुपपत्तेऽ
न्यथा तदानीमनाकांक्षितस्यापि तादृशावने ननु साधकपरस्परत्वामिति जन्यत्वादोसा
ध्यव्यभिचारस्य उन्नायकत्वं यद्भावत्वामुपाधि अभिचारित्वं तदुन्नेयकस्य ध्वंसवत्ति
त्वादेवापि प्रथमतः कथायामुपन्यासे तथात्वं अप्राप्तकालत्वं न स्यादित्यर्थः अथाप्राप्त
कालत्वं न तावत्सामान्यादयेन्नोपि प्रथममुपाधिरूपन्यासो न निग्रहस्थानस्थानत्वानुन्नतदुन्नाय
कत्वापरस्परयोस्तत्राह नचेति प्रतिज्ञाहान्यादिः पुरुषस्य हेत्वाभासस्तु प्रमाणस्यैव
निग्राहकइत्तितयोर्भेदेनोपन्यासः। तथा तद्योगादिति प्रतिज्ञाहान्यादित्यावि संसतेरेव

मुनिनानिग्रहस्थललेतयोक्तेत्यादितिभावः विभाजकेति प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रति
विरोधः प्रतिज्ञासन्यासो हेत्वन्तरं न्यूनमधिकमपार्थान्तरं निरर्थकमपार्थेत्यर्थः अनुमिति
31 पर्यकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं । पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा
पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थले
विभाजकसूत्रस्येत्यर्थः अनुमितिदोषेति सामान्यतोऽभिधानं प्रतिपक्षोन्नायकस्या
व्युपगमहानि पक्षासिद्ध्यादिरित्यस्य स्वरूपेत्यादिः व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायको द्रवत्वस्य मनि
कृतायामग्रे स्वीकर्तुमशक्या तदुभयं व्यभिचारस्य स्वरूपासिद्ध्यभिमतं तथात्वात् प्रथममनुद्भाव्य
यात् अ. तद्दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यवत्त्वोपाधिस्तोतो नैव चकारः संवृद्ध्येद्यस्तु चेत्तो नोक्तदो
षइतिचिन्त्यं । तदुद्भावकं प्रथममुपाध्युद्भावकं कथं तयोर्हेत्वाकांक्षा व्यापकोपाधिव्यभि

चारउद्धार इति पूर्वेणान्वयः शुद्धसाध्यव्यापकोपाधि अनुसरत्याह विशेषणउपाधे
रिति व्यभिचारउद्धारव्यहत्यग्रिम पूर्वोक्षामन्वयः विशिष्टसाध्यस्यैवेति विशेषणव्यभि
चारित्वे सती त्यनुषज्यते विशेष्याविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वे लाघवादाह वद्धाते चेति व
स्तुतोऽयं हेतुरमुकेन सोपाधिरित्यवाद्धायां व्यभिचारसंबंधेनोपाधिसत्त्वावच्छेदेन सा
ध्यव्यभिचारित्वस्य पूर्वं गृहीतत्वेन सोपाधित्वेन निश्चयस्यापि आवर्त्तकधर्मदर्शनवि
धयाव्याप्तिधीविरोधित्वसंभवादित्यस्य फक्कवचनः प्राकपाके जत्वादेरिव पक्षेतरत्वस्या
पि यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवादाह उपाधिस्तोपाधिकेति स्वानधिकरणीभू
तसाधनाधिकरणवृत्ति धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादित्यर्थः अयं पक्षेतरः उपा
धित्वेन निश्चितः कश्चित् निरुक्तसाध्यसत्त्वे नोपाधित्वायोगात् अत्रस्वपदमनुमात्रस्यय

भिचारानुमानस्य उपाधित्वस्य का बाधकं तत्र नाद्य इत्याहुः तद्धीति स्वव्याघातकत्वं हीस
त्यर्थः सद्भावादिति पक्षेतरस्य सर्वत्रानुमाने उपाधित्वे निश्चयायोगादित्यर्थः द्वितीयं नापी
३२ तिपक्षेतरस्याव्यभिचारित्वोत्यर्थः संभवइत्यस्य तद्धीतिपूर्वेणान्वयः तस्य पक्षेतरस्य तदयोगा
दितिव्यभिचारानुमाने पक्षेतरान्तस्योपाधित्वानिश्चयायोगादित्यर्थः अंते अतत्रैवेतितर्का
दिनाहेतोः साध्यव्याप्यताग्रहदशायामुपाधित्वनिश्चयादेवेत्यर्थः परास्तमित्य अहन्यपक्षे
वं साध्यव्यापकस्यैवस्वन्तरस्यैव पक्षेतरस्यापि साध्यव्यापकत्वनिश्चयदशायां कथमनुद्भाव
नापत्तिः वत आह कथकेति यद्यन्त सिद्धान्तिनः दृष्टान्तादेः साधनवैकल्यादिवत्तदुद्भावनस्या
पि नियमहस्याभावान्नैतत्त्वादिस्यभिप्रायः तस्य पूर्वतावपद्यस्य उपाधितयोपाधिताघटकसा
धनाव्यापकतायां नोपयुज्यतइति तादृशरूपावच्छिन्नस्य धूमादिसाधनव्यापकत्वात् अथ बोधा

धिस्त्वौपाधिकपक्षमात्रव्यावर्त्तनीयत्वगर्भस्त्वादिति मूलार्थः इदं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषण
वत्वं न बीजमिति तज्ञेशानस्योपाधित्वग्रहाविरोधित्वादिति भावः तादृशेति उपाधिलौपयिके
रूपार्थः वस्तुतो मात्रपदमात्मासेन पक्षेतरा वर्त्तकविशेषणमात्रवत्वादित्येवं मूलस्यैव साध्यसा
पके तान्निरूपेतास्वार्थमित्येव युक्तमुत्पश्यामः। तत्र धूमे आर्द्रेन्धनजातत्वादिनेति अत्रार्द्रेन्धन
त्वाया विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे साकारणं ताद्रूप्यस्य व्यस्यकत्वेऽवच्छेदकलाघवाज्जल
चेन्धनत्वाभ्यामेव रूपाभ्यां हेतुताद्रूप्यं युक्तमित्याशयेनादि पदमुपात्तं तादृशेति तन्निष्टस
र्थः कश्चित्तु नपेवपाठः नन्वार्द्रेन्धनप्रभववह्निव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारस्यानुमानेप्र
मेवान्ताविप्रासस्यपर्यवसानाद्रार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वे नोपाधिनोपाधित्वमत आह तदवच्छिन्ने
ति आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नाभावातिरिक्तत्वेऽपि तत्पर्यः तादृशैव

न्हित्वेन धूमहेतुत्वं वादिनामतमाह सत्यपीत्यादिना धूमानुत्पादादिति धूमोत्पादादिति
धूमोत्पादप्रसंगादित्यर्थः। आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनैव कारणत्वमित्यन्येऽन्वयः। न
33 तु दाहप्रतिबंधकाभावानामपि धूमहेतुत्वालोके दोषः इत्यत्र आह व्याप्तेति न व दाह
प्रतिबंधकाभावस्यापि धूमहेतुत्वं संभवनीयत आह एकस्यामिति एकवह्निव्यक्त्यन्तर
भाविनार्द्रेन्धनसंयोगे मंत्रादिना प्रतिबंधकतायां सत्यां तत्रैवार्द्रेन्धनसंयोगे वह्निव्यक्त्यन्तवा
द्धूमोत्पत्त्यादित्यर्थः। एतत्वं मन्त्रोहहित्वसभिप्रायेन नाग्निवह्निमादाय हित्वाण ये नापि मंत्रा
नापस्यदाह विरोधित्वसंभवादिति भावः ननु धूमसामान्यं प्रति न दाहप्रतिबन्धकाभावं मं
त्रादीनां संभवाधाववच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वं येनैकवन्ह्यन्तरभावि न तदा इंधनसंयोगे मंत्रस
त्वे वन्ह्यन्तरभावादिति तत्र धूमोत्पन्नस्यात् परंतु तत्त्वादिन्धनजन्य धूमं प्रति तत्तादिन्धनसं

ह प्रागभावत्वेन धृतिवंधकत्वं वाच्यमतो वन्हेस्तेनोत्पत्ताविन्धनस्य दाहेऽनन्तरं तत्र धूमोत्प
त्तौ बाधक इत्यत आह तत्तादिन्धनेति तत्तदभावानां तत्तदिन्धनदाह प्रागभावत्वावच्छिन्ना
भावानां न तु धूमसामान्यं प्रति वर्तजाहेति पत्ति प्रत्यासत्त्या इन्धनत्वेन हेतुत्वं शर्मेमायन
य अवयवावयविभावेन रूपान्तरपर्यवसितत्वसंदेह स्यात्तादाद तो नोक्त ओ एवमित्यत आ
ह महतीत्यादिना प्रकृष्टधूमं प्रत्यार्द्रेन्धनस्य वन्हेर्वा महत्त्वं न प्रयोजकत्वं किं त्वार्द्रेन्धनप्रभव
वन्हेरेवातो यद्धि प्रशस्यो रित्तिन्यायाद्धूमसामान्यं प्रत्यार्द्रेन्धनजवन्हित्वेनैव हेतुत्वा
मित्यर्थः प्रकृष्टधूमत्वं च नाजातिः प्रमाणाभावात् परं तु प्रकृष्टमहत्त्ववद्धूमत्वं त
च्च नीलघटत्वादिवदर्थे समाजन्यस्तच्चाप्रजन्यतावच्छेदकमित्याद्य सर्वत्र सोवदन्तीमुक्तामु
चितः कारणतावच्छेदकमिति प्राधान्यते स्वमते चाह अर्धविशसंपन्नमिति वन्हित्वादि

न्यनद्वयोर्धूमकारणतावच्छेदकयोर्द्वयोन्तिनमसामन्त्वं कारणतानवच्छेदकमित्यर्थः
फलतः फले धूमव्यापकत्वग्रहे न कश्चिदिति उभयव्यापिआपकतावच्छेदकत्वानप
३५ मादितिभावः उद्भूतरूपस्येति नअमति प्राचान्मतेस्वाह तद्भूतत्वेदमस्य वेति ननु
क्रमतयोः किं तदुमतं आह तद्भुमिति सामान्यमतः प्रसक्तविषयत्वेन तत्र विषय
कप्रत्यक्षे वा तत्र असक्तित्वेन विषयस्य हेतुत्वं तत्र बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपवत्त्वेन प्रमा
णाभावात् परस्वान्तात्मा दृश्यात्तु चादि कारणाय प्रथमकल्पे समवायोते च उद्भूतरूपत्वेन
तत्र हेतुत्वरूपत्वं रूपत्वापेक्षया तस्य लघुत्वात् द्वितीयकल्पे तु तद्व्यवहारत्वं वादावामादिति
नकर्मादिविषयस्य हेतुत्वेनाविरहादेवा नतिप्रसंगादितिभावः अनुद्भूतरूपमानाभावाद्वा ततु
द्भूतेति रूपाविशेषणं व्यर्थमत आह तत्त्वं पुनरित्यादि हस्तापि कश्चित्तामुलेपघटोन्यत्तु नेति घटा

दिध्वंसोत्पादिविनाश्यभावः स्यतो स्वोत्तरोत्पत्तिलक्षणचरमप्रतियोगिकः स्यात् घटप्रा
ग्भाववदिति एवं घटाद्युत्पत्तेन प्रसंगेन ध्वंसस्याविनाशित्वनिरासे सति भाववृत्त्योपा
धिजन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकता निश्चयादि स्पष्टः तेनाकृतत्वं स्यात् प्रयोज
कत्वमाशंक्याह दीधितिकारो ध्वंसेत्यादि तथा च ध्वंसानधिकरणत्वे सति घटप्रागभा
वानधिकरणक्षणत्वमेव घटध्वंसोत्तरक्षणस्य तज्जनकत्वे प्रयोजकमिति भावः अत्र स्वरूपा
सिद्धिमाशंक्य तन्न चेति प्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोगिध्वंस इव तद्ध्वंसोऽपि ध्वंसस्य ध्वं
प्रतियोगिनो ध्वंसस्यार्थः तथा च घटध्वंसोत्तरक्षणस्य घटप्रतियोगिध्वंसानधिक
रणत्वमेव सिद्धमिति भावः अप्रामाणिकेति ध्वंसोऽनष्ट इत्याद्यप्रत्ययादप्रामाणिकानां ध्वं
सप्रतियोगिध्वंसानां कल्पनामेव तेषां दानिकत्वधारणायतत्कारणावयवकल्पनमपेक्ष्य लाघवात्

योगिक

ध्वंसस्याविनाशित्वकल्पनाया एवौचित्यादित्यर्थः। यद्यपि ध्वंससामान्यं प्रत्येव जन्यत्वेन
35 प्रतियोगिनो हेतुत्वमेव ध्वंसस्याविनाशित्वमानं फलमुखगौरवस्यादोषत्वाद्यत्तथापि फलबोर
णाय तत्कारणबोधकल्पनं नेत्यतिकरं स्वप्रतियोग्य विकरणतादृश संबंधेन ध्वंसस्य तादृशसं
बंधावच्छिन्नध्वंसत्वेन प्रतियोगिन एव वा ध्वंससामान्यं प्रतिहेतुत्वोपगमे चालनीन्यायेन निखिल
वार्हाणामिध्वंसानां तथाप्युद्भावनायां प्रतिहेतुत्वे तथात्वेकत्वानाम समवायिनाशानां ध्वंसस्या
नतिरेकात्। विशेषसामग्रीसहिताया एव च सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वानुध्वं
सस्याविनाशः प्रतस्यवृत्तित्वेन ध्वंसप्रतिकृतियोगिनो हेतुत्वे तु निरुक्तादिति ध्येयं साक
पाकजत्वात्सूपाधेः एवमत्यादावकरणत्वानतर्किमित्याशंकानुपपत्ते वाकाराकार्येति तादृश
प्रमाणकोडीकृतत्वोमिह कार्यकारणतदवच्छेदकानामन्यतमत्वमिति वदन्ति। निरुक्ते

तमेवत्ति अनुकूलतर्केनेहेतोः साध्यः साध्यताग्रहस्थल एवानुमानानुत्पादादिति। क
श्चिदुपाधिरूपाधिपदार्थः संकापि सचीत्वं अभिचारशंकास्वरूपयोग्यत्वं शंकापीतिन
भिचारशंकवाधिकेत्ति पूर्वेणान्वयः अभिचारव्याप्यवत्तासंशयत्वेनैव तत्र संशयस्वरू
पयोग्यत्वादाह। तदाह तत्तिनप्राति वंधकेति प्रथमं दूषणमाह संदिग्धेत्यादिना तद्धा
ने अभिचारसंशयस्याधानेऽकर्तव्यप्रयोजनर्त्वं तर्कानुमानभंगापत्तेः विरोधित्वासंभवा
दित्यर्थः तदुक्तं दूषणं नहि प्रयोजनतृत्ति पासामग्रीकार्यन्वीजपाते द्वितीयदूषणमाह
व्यभिचारज्ञानत्वेनचेति कारणविशेषेत्ति जन्यं स्वानं दृष्टान्तर्थे तथाच पक्षे तरसाधा पाधि
संशयजन्यत्वमिवं पक्षेतरोपाधिते संशयाजन्यत्वं नाविरोधिकावच्छेदकं भित्यर्थः आदिनाप
क्षीयान्यत्वस्यापग्रहस्यापि प्रमाणे गौरवस्याव्याप्यस्य यत्रोदाहमानेत्ति पक्षीयव्यभिचार

36 संकयाः प्रतिबंधकत्वाभावबाधकमाह कथमप्यपेतिकरवत्तो संयोगेषु बाधाद्यप्रयो
जकत्वसंभवात्तदपानापदनर्थः प्रत्यक्षत्वेन संयोगधर्मो विशेषितः शक्यादित्यादिना
रूपादिगतानुकूलत्वाद्युपग्रहः संकेते निरुपाधित्वेऽपीति अप्रयोजकत्वानुशक्यादि
सिद्धिरिति प्रत्नुवाक्येनान्वयः निरुपाधित्वस्यैवेति पक्षत्वादिरित्यादिः तथात्वेऽपि पक्षध
र्मस्य निरुपाधित्वेऽपि इतरेषां शेषं प्रमेयं वा अत्वादित्यादिना तथात्वात् तथात्वापातेत क
चित्पाठे व पाठः ननुक्तस्थले पक्षातिरिक्ततेन व्यभिचारसंशयाद प्रयोजकत्वमते आह
अत्रैवेति संयोगत्वकार्यहेतौ चेत्यर्थः पक्षेतरस्य संदिग्धोपाधित्वे निरुपाधिसहचारेण
नैव नप्रवृत्तत्वमनुमानस्य बाधते ति यदुक्तं तदसद्धि स्तु वाह कंठायामिति व्याप्तिग्राहक
प्रमाणस्याहचतरत्वं व्यभिचारशंका विरोधिसहकृतत्वं अन्ततः पक्षेतरस्य उपाधित्वानु

पगमेऽपि पक्षे सपक्षेतिपर्यंत महानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावं जान
वत्त्वादीनामुपाधित्वं संदिग्धोपाधित्वं संभवतीत्यर्थः। ननु एवं स्थितिः सकर्तृकत्वका
र्यत्वादिस्थलादितो नेश्वरादिसिद्धिः स्यात् तत्रापि सीतितरस्य घटत्वादेर्वा संदिग्धोपा
धित्वसंभवादत आह इत्थमिति अपि प्रातिप्रसंगान्निरुपाधित्वेतोः संदिग्धोपाधि
त्वप्रसंगः। तन्न ततोति अनुकूलतर्काकलहेतोः साध्यव्यापकत्वग्रहे तद्व्यापकत्वेन घट
त्वादेः साध्याव्यापकत्वेन निश्चयादेव न तत्र संदिग्धोपाधित्वमिति भावः। आकुत्सा
ये विदः साध्यतदभाववयोरेकत्र विरोधे मानाभावात् साध्यसंबंधितावच्छेदकसत्त्वस्यानु
मानादेष्वकत्वेन तादृशोपाधेः प्रकृतानुपयोगादाह उपलक्षणमिति उपलक्षणमाह मलि
चादिरीति ननुपाधेर्वैयर्थ्यं भावेऽप्युपजीव्यत्वादनुकूलतर्काभाव एव दोषस्त्वऽक्रमु

पाधेर्व्वाप्यत्वाभावार्थः मित्यादौ त्वत आह उपजीव्येति असंभवादिति आर्द्रेन्धनादेरुपा
37 धित्वे प्रत्यक्षत: तर्काभावस्यागमकत्वात् इति भावः अकिंचित्कर उपाधेर्दूषकत्वा
संदेह: व्यापकसत्वे व्याप्यस्यादूषकत्वेऽनुकूलतर्कविरहोऽप्यदूषणं स्यात व्यापकाभा
स्यापि सत्वादिति भावः विशेषतः स्फुटतरं बाधादर्शापकसत्वेऽपि तस्यैवसाधिमानस्य
कुरुत्वादि विरोधित्वादिति भावः एकमिति उपाधिज्ञाने तर्काभावस्यैव तमस्तावदुपाधि
ज्ञानादित्यर्थः अंकुरेत नचोपात्ति दूषयति विनाग्नीति व्याप्तिः आह संभवादिति तथाच त
दानीमेवोपाधिज्ञानस्य दूषकत्वं वाच्यमिति भावः यथाश्रुत एव पर्वतो वह्निमान्धूममादि
त्यादौ साधनसाध्यव्यावर्त्तके वह्निसामग्र्या इव तिव्याप्तवाह अत्रेति अत्र लक्षणे वाक्ये
प अर्थद्वयं पदद्वयं निश्चेतित्वेत्यनुमायकत्वं तयोरपता तथाच स्वाभावनिष्ठसाध्या

भावसाध्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नयत्पक्षकत्वमर्थः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वस्थले निरुक्तधर्म्मावच्छिन्नवत् पक्षसामान्यकत्वं वा भ्रमतो द्रव्य
त्वादिसामानाधिकरण्येन वक्ष्यमाणादेः साध्यतायामन्ते सामग्र्यादौ नातिप्रसंगः अभि
चारेण व्यापकस्य नद्यास्ते पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यादौ आर्द्रेन्धनाद्युपाधिज्ञानं वन्हेर्वन्ह
माद्युत्पादे वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादत आह साध्येति सप्रतिपक्षोन्नायकत्वं
तदन्वयनोपाधिकरूपवत्त्वं तच्च पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं दूषकता
बीजं न तु तत्प्रयोजकं नातो लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदः तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयने प्रयो
जकत्वादित्युपलक्षणं दूषकताबीजान्तरमप्यूह्यमादित्यादौ वन्हिसामग्र्यादावव्याप्तिवारणाय करणत्वाद्येतदपि द्र
ष्टव्यं नान्वयं मूले पक्षस्य साधनान्यत्वमभिधानं विफलमत आह साधनस्येति सोपाधित्वं येन के

नापि संबंधेनेनिरूक्तोपाधिमत्वं केवलं लक्षणोघटकं न च साध्येतिउक्तिमात्रेणेति गुणसा
38 साधनपदस्य पक्षवत्वमेव रूपाहीनोक्तमिति वाच्यं अतत्र हेत्वादित्यत्रिमनुनाविरोधापत्तेः
इति भावः साधनस्य लक्षणोघटकत्वे साध्येन तदुपदेनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेर्वाहृदयत्वेति
अधिकरणेइति इत्यंच अग्रिममनुनस्य पक्षपदं नप्रतीसाधकानुमानस्य पक्षतरं किंतु सा
ध्याभावानुमानकोतिध्येयं। साधनवन्निष्ठेतिनन्वेतस्य लक्षणत्वे वस्तुतो ह्वित्वादिनापृथ्वी
त्वस्य पक्षमिचारित्वेनेत्यादिलक्षणतावच्छेदकयोर्व्याप्त्याभेदापत्तिः पक्षतावच्छेदकं च नहे
तुवत् आह तथाचेति उपदर्शितोपाउपनिष्कर्षत्वमात्रमिदं ननु लक्षणमपि येन लक्षतावच
च्छेदकाभेदः स्यादिति भावः साध्यसाधनसंबंधाभावस्य लक्षणोघटकत्वात् साध्यस्यादिः
तदर्थयोजनकत्वासंभवाच्चाह शुद्धस्येत्यादि यथाइन्धनवत्वं इत्यादिमूलानुबोध्यात शुद्धसाध्यं

निवेशितं प्रथममामनुपस्याह पक्ष इति द्वितीयामनुसरत्याह कश्चित् साधनव्यतिरेकित्वाभा
नेवत्व सामानाधिकरण्येन साध्याभावोन्नयनस्य तु वनापकविदुक्तिस्तावत्रैव व्यभिचारधि
यः संपन्नेः। एकमनुगतं साध्यविशिष्टसाधनस्याभावे साध्यसाध्याभावस्यासिद्धिमुपपा
दयति साधनवत्वेनेति ज्ञायमाने पक्षानिश्चीयमाने पक्षधर्म्मतेति साध्याभावान्यत
मयसंबन्धाभावस्य बाधवेनादित्यर्थः साध्याभावमादायेति तत्प्रकारिता निरूपिता
नुमिति विधेयतावानित्यर्थः यथा आर्द्रेन्धने वीति हृत्पंचमुले यथ्य सादिपक्ष इत्यन्त
कोऽग्रहः अत एवेत्यस्य धूममात्रवृत्ति सत्वादेवेत्यर्थः ननु सत्वास साध्याभावेति सा
ध्यसामान्याभावसत्व इत्यर्थः। नापु प्रत्यक्षे स्पर्शाश्रयत्वादि द्रव्यत्वतविशिष्टप्रत्यक्ष
त्वाभावस्य साध्यसाधने संबंधाभावस्याभावादाह तथात्वेति वह्नि इत्यत्वादित्यर्थः कि

त्यादि। ननु घटो गोत्ववान् अन्वत्वात् इत्यादौ साध्यसाधनसंबंधाप्रसिद्धौ न ह्येकोऽन्याय
३९ कत्वं सामान्यारणीत्याद्युपाधेव संभवीत्यत आह अयमेवेति प्रकारत्वेऽपि दोषः प्रकारभेदमे
व दर्शयति तथा च त्वादिना अवच्छिन्न साध्याभावः साधनीय इत्याद्यहन्वयः विशिष्टाभा
वस्यातिरिक्तत्वे पक्षधर्मतावन्नस्यासंभवादाह अवच्छेदकत्वेति अत एवोक्तं प्रभाकारस्या
नावच्छेदकत्वादेव अन्यथा गगनं प्रत्यक्षं स्पर्शवत्वात् इत्यत्रोद्भूतरूपाभावेन पक्षे साध्यसाध
नसंबंधाभावः सिद्धेऽन्वयेन साध्याभावव्याप्यस्यापि साधनाभावस्यापि पक्षे सत्वात् गगनं प्र
त्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र च तादृशरूपाभावेन साध्यसाधनसंबंधाभावः। सिद्धसाधने सुखादौ
अनित्यादिव्याप्तिस्यात्वेऽप्यनिर्णयः दृष्टकेतावीजं त्वदीयता प्रयोजकं स्पर्शत्वं मुक्ता। विरुद्धव्याप्यकेत्वम
प्याह जलमिति जलत्वस्यद्रव्यत्वेऽपि गन्धाविशिष्टद्रव्यत्वाभाव सत्तादिति भावः। असिद्धिमुदाय

कात्वं स्वरूपासिद्ध्यनुव्यापकत्वं रूपकतावीजमित्यनुषज्यते अर्थ इति यथा साध्यविशेषेण
व्याभावाद्रह जलमिति जनस्य हेतु सत्त्वेपि साध्यविशिष्टतदसत्त्वादिति भावः यथासंभव
मितिसाध्यत्वे साधनतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावोऽन्वयेपि कत्वमित्यर्थः एवंवद्
न्वयः जलेत्वादिसाध्यकपृथिवीत्वाद्युपसंग्रहः। साध्यसाधनसंबन्धाभावपदस्य प्रकारान्तरे
तात्पर्यमुपवर्णयतास्येतमाह साध्यसाधनवत्त्वेति साध्यसाधनवत्त्वबोधस्य विरोधिनीव
न्निर्धर्मस्य तादृशाभावस्याव्यापकत्वं किंचिद्धर्मिकसाध्यसाधनवत्ताबुद्धिसामान्यं प्रतिप्र
प्रकारतारूपकतावीजमित्यन्वयः प्रतिबंधकावच्छेदकीभूतोऽभावस्यानधिकरणत्वमिति
यावत् तेन साध्यसाधनवत्त्वबुद्धौ प्रकारीभूतस्यवस्त्वन्तरस्याभावोऽव्यापके नातिप्रसंगः
भ्रमादीत्यादिना स्वस्वाश्रयधर्मिकप्रमायाः अत्र घटो गुणः प्रमेयत्वादित्यत्र आपेभावा

दावतिव्याप्तिः घटत्वात्मकस्य तदभावस्य पक्षे साध्याभावो न्यायकत्वात् साध्यसमा
60 नाधिकरणत्वं च । विशेषणेन च घटो गुणः स्नेहवत्त्वादित्यत्रासिद्धव्यापके जलत्वादावव्याप्ति
स्तस्य साध्यविरुद्धत्वात् न च स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो भावो विशेषणीय इति नो
क्तातिव्याप्तिः स्वपदस्यनेत्म परत्वादिति वाच्यं कालिकादिसंबन्धावच्छिन्नाया गुणत्वाद्य
करणताया जातित्वे ऽपि सत्त्वात् साध्यताघटकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वानिवेशे एवं जलत्व
पवत् द्रव्यभिन्नत्वादित्यादावसिद्धव्यापके निर्गुणत्वादावव्याप्तेः समवायेन द्रव्यभेदत्वावच्छि
न्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः एवं घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ साध्यसाधनवत्त्वबोधस्याहार्य
तया तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रोपाध्यावव्याप्तिरित्याधारस्वरसोऽवदन्ती मुक्तामुचितः पक्षिति

अत्र यद्यपि शून्यत्वं संबंधस्वरूपसंबंधेन गगनाभावशून्यत्वेनेत्युपलक्षणं साध्यसाधनवत्तारि
त्याकारे धीप्रकारे वेनाव्यनुगमो बोध्यः। निरुक्तधर्मशून्यस्य साध्यतावच्छेदकेन येन केन
चिद्धा संबंधेनावच्छिन्नस्याभावस्याव्यापकत्वं निवेशितं सर्वमप्यनुक्तमिति क्रमेणोत्तराय
त्रेति न तु पर्वतो वह्निमान्धूमादी दित्यादौ अन्यत्रैकसंबंधेन साध्यहेतुस्थले अपि ना
विभिन्नसंबंधेन हेतुसाध्यस्थलस्य उक्तस्य समुच्चयः ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
साध्याभावाभावत्वेऽसत्ति साधनतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाधनाभावाभावत्वेन निरुक्तध
र्मशून्याभावस्य विशेषणानोक्तत्वाद्धाघद्रसत आह किंचेति निरुक्ताभावप्रतियोगितावच्छे
दकस्य संबंधस्याविवक्षितत्वेन तदुक्ता धर्मस्याविवक्षितत्वेन तमाह किंचितीत्यपि कश्चित् वह्नित्वा
दित्यादिना हेतुतावच्छेदकीभूततावच्छेदकत्वस्यापरिग्रहः साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाध्या

भावान्यत्वे सति साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाधनाभावान्यत्वे नापि निरुक्ताभाव
स्य विशेषणत्वेन तु नाम समपि दोष इति ध्येयं । पक्षेति अत्रापि वृत्तिः शुन्यत्वं च विशेषणं न यावा
च्चं लाघवात् हृदप्रमेयेति साधनवत्त्व भ्रमनिरो व्यहृदादौ साध्याभाववत्वकिरयस्यवह्निसामग्र्यादेः
५१ प्रसिद्ध्यानुमानेन वा लाघवप्रमाणतु सरलं नचैवं काञ्चनहृदे वह्निमान काञ्चनधूमादित्यादौ सा
मग्र्यादावव्याप्तिः प्रकृतपक्षादेः प्रमाणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं हृदादेरेव पक्षत्वादित्यदन्धर्मत्वा
त्पक्षानुगमस्य किंचित्करत्वादिति भावः । कृत्यापक्षसाधनवत्तोः । उक्तफलमिति प्रत्येकान्तर्भावि
नैवाभिरुक्तेः सम्भवात्र इदं च प्रथमकल्पे । द्वितीयकल्पे तु प्रयोज्यतानाक्रियत्वेनाभिवेशानेपदे
यः उभयोन्यापकत्वं साधनवत्व पक्षोभयधर्मिक साध्यवत्ता बुद्धि सामान्यविरोधि ज्ञापकत्वं अप्रा
प्तिरिति हृदे वह्निमान् गगनादित्यादौ साधनवत्तोऽप्रसिद्धेरिति भावः । उक्तव्याप्ति निरस्य तान्यत

माह यद्दीति सत्तावान्गुणी विशिष्टसत्त्वादित्यादि सहेतुस्थले पक्षतावच्छेदकावृत्तिधर्म्मांश
स्यस्य सत्त्वस्याधिकरणे गुणादौ साध्यव्यावर्त्तके द्रव्यत्वादावतिव्याप्तेराह पक्षतावच्छेदकसाधनेति
प्रतीतिवत् द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन पर्वतत्वधूमावित्यधूमविशेष्यवाचकपदादिवाक्ये पवनत्वादि व्यावर्त्तकेतरसा
मव्याप्तेर्नातिप्रसंगः तेनेति पक्षतावच्छेदकताघटको न तु कालितादात्म्यस्तेन कर्म्मजन्यपतनत्वादिना
दैकालिकसंबन्धेन पक्षे निष्टस्य कर्म्मत्वादेस्तादृसंबंधेनाश्रये महाकालादौ साध्यव्यावर्त्तकस्या
निष्टत्वादेर्नोपाधित्वप्रसंगः नोपाधेः कल्पः एवमग्रेऽपि । ननु तत्र निरुक्तधर्म्मस्याश्रये धूमवत्त्वेव
न्हिव्यावर्त्तकत्वाभावात् कथमव्याप्तिरिति वत आह संयोगेन धूमवत्त्वेति अव्याप्तेरिति समवायेन निरुक्तधर्म्म
वतः पक्षस्य ज्ञातिमत्त्वनियमादिति भावः ननु पक्षतावच्छेदकत्वहेतुताघटकसंबंधयोरन्यतरेण
निरुक्तधर्म्माश्रयत्वस्य वक्तव्यत्वान्नाव्याप्तिः वत आह वह्निमानित्यादि निर्वह्निपर्वतस्य पक्षत्वेव

हि साम्यग्न्यादित्वसंयोगस्य तथा व्यभिचरितपर्वतानुसरणं । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव इतरो
यथाकथंचित् संबंधेन तादृशधर्म्माश्रयत्वगर्भः इत्यादिति साधनवत्व पक्षतावच्छेदकवत्व
योर्व्यधिकरणस्य स्वरूपसंबंधेनाश्रयसाध्यव्यावर्तकता प्रतिपक्षोक्तव्यापकेषु गगणादि
५२ हेतुकोपाधौ अव्याप्तेरिति भावः ननु यदि व्यभिचारेण त्वादिना तदुक्तेस्य व्यभिचारेण व्यापकत्व
गर्भलक्षणस्य तावेनानुमानेन विरोधात् तनुयोगस्य तुल्यत्वमत आह । अस्मादिति प्रतिबं
धकत्वं तत्प्रतिकूलत्वं तच्च साक्षात् परंपरया वेत्यन्यदेतत् । इत्थं च तादृशव्यभिचारेण व्यापकत्व
रूपायां पर्वते वह्न्यादेः सुतरां साध्यव्यापकतायोगादाह यथाश्रेतरे इति ननु पर्वतो धूमवान्वह्ने
रित्यत्र पक्षेतरमनुपाधिर्भवत्येव परं तु कथायां प्रयुज्यत इत्यत आह धूमेन वह्नेरिति तदुपेति
किंचिद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं ज्ञेयमादित्यर्थः प्रतिबंधापत्तिरिति तथा चोपाधित्वप्रसं

गेऽयेति मूलस्यानुमितिविरोधित्वप्रसंगादित्यर्थः ननु विशेषणलक्षणमप्येतच्चाद्धप
साधकोपाधिव्यवहारो पाधिकमेव वाच्यं न तु दूषणौपयिकमत आह व्यवहारेति तत्रेष्ट
मादिना वन्हयादेः साधनेः साधने उपाधित्वव्यवहारापत्तिः पक्षेतरत्वस्यानुपपत्तेः ननुधू
धूमावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साधनस्याव्यापकत्वं दूषणस्य व्यव
हारस्यानौपाधिकमुपाधित्वं वाच्यमत आह पर्यवसितेत्यादि पर्यवसिताभिधानेनेत्यर्थः
यद्वित्यादिकं परिष्कार्यते तस्य तत्ममाह व्यवहारे पाधिकमिति व्यतिधर्मत्वमात्रग्रहे कथं का
नामुपाधिव्यवहार इत्याशंकावारणाय स्वेति व्यभिचारिपदं व्यतिरेकपरं। तथा च साधने व्यति
साध्यव्यतिरेकोऽन्वेयोपकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकिविशेषणव्यतिरेकिपद
स्य तात्पर्यमितिभावः। लक्षणमिवा इत्थं साध्यव्यापकत्वं शाकपाकजत्वादावसंभवी

त्ति तद्दलं परिष्कृत्याह तन्नु साध्यसामानाधिकरण्यत्वेति द्रव्यं रूपादिमादौ घटत्वा
देघटत्वादेर्व्वारणाया ऽवस्तुत इति वस्तुगत्या साध्यव्यभिचारि यत्तु साधनं तस्य तद्व्यभि
43 चारित्वेन निवेशादित्यर्थः । तद्व्याप्यत्वात् पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वात् । तथा च न तस्य व्या
पकत्वं पृथिवीत्वाभावस्येत्यर्थः अननुगतमेवेति कश्चित् शुद्धसाध्यव्यापकत्वे सति सा
धनाव्यापकत्वे केचित्तु नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सत्यवच्छेदकीभूत तन्नु धर्म्मावच्छिन्न
साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । ननु साध्य साध्यसाधनेति यद्यपि साध्यव्यक्तिस्वरूपगर्भ
त्वस्यातुक्तत्वात् तं खंडेन मनुक्तरत्नत्रयं तथापि ऽह्यान्तविधया तदुक्तं । शुद्धव्याप्तिषु
साध्यासु सत्तायां हेतौ ककुद्पाधिरित्यस्याकिमुपाधिरीत्तरत्वेतु कमित्यर्थः । ननु साध्य
समानाधिकरणे त्वे सति तद्व्यभिचारि साधनाव्यापकत्वं वाच्यमतो नानुगमई त्यत आह ।

व्यभिचारित्वे नेति तथाच तदुक्तावस्मन्मत एवेष्टम् इति भावः। अत्रेतरतदनुमापकाना
मननुगमस्यादोषत्वात् नन्वेवं गुरुकं नवेति ननुगमोऽपि गुरुत्वसाध्यकरूपहेतुकोपाधि
रितरेभ्यो भिद्यते गुरुत्वसमानाधिकरणत्वे सति तेजस्त्वरूपाव्यापकत्वात् इत्येवं कामना
नुगतस्यैतदनुपाव्यापकत्वस्येतरभेदानुमापकत्वे संभवादित्यस्य स्वरूपोच्चरणः।
साधनव्यापकस्य व्यभिचारिव्यापकत्वासंभवादिह उपाधिलक्षणे इति दूषकतावीजं प्र
तिपद्यो व्यापकत्वरूपायां विफलत्वमुक्तमित्याशङ्क्य निराकर्तुमाह अन्यादीनीति हृदि वह्निमा
धूमादिमत्वादौ यन्निसामान्याद्यवच्छेदकतात्र्येत्यर्थः। नव्यास्तु केचिदित्यादिमूलं स्वरूपा
सिद्धत्वचित्कतावादिनामिव मतप्रकाशकं न वा पिकारविशेषितेन शुद्धसाधनाव्यापक
कस्य समनुबन्धनात न तेनैव पक्षावृत्तित्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वस्योपाधिता

५४

दिति प्राहुः साध्यस्य स्वान्तरीणोक्तोपाधितायाश्चावतनाद्ह साध्यतावच्छेदकेति तादृशरूपा
वच्छिन्नसाध्याद्युपाधिलक्षणोक्तत्वादिति परं प्रत्युद्धाय इति रूपवानद्व्यत्वादित्याहि
पृथिवीत्वाभावादेरिव सर्वत्र। सद्धेतौ साध्यस्यापि समपितां त्रैकानानुपाधित्वेनाव्यव
हार्य्यत्वादपि नोपाधिपदार्थः। तथा च सर्वत्र लक्षणे धर्मिणि साध्याभावस्योपाधिता
वच्छेदके वा साध्यतावच्छेदकान्यत्वस्य विशेषणीयत्वादिति तु परमार्थः। साध्याविशिष्ट
त्वस्य दूषकतावीजमाह पक्षेत्यादि इति व्यभिचारानुमानस्वस्यादिः साध्यस्य व्यभिचारस्य
कस्य। अनुमानवैयर्थ्यादिति तत्कर्त्तृकस्य व्यभिचारनिश्चयस्य प्रागेव सत्त्वादि
ति भावः। अनिश्चये चेति साध्यस्य संशये जायते तस्य अनुमानस्य अयोगादिति पक्षधर्म
ता निश्चयस्य तद्धेतुत्वादिति। तर्कादिना हेतोः साध्यव्याप्यता निश्चयस्य ले अनुमित्युच्छेदा

योगमाशाह। हेताविति तस्य साध्यस्य व्यभिचारसंशयाजनकत्वादिति भावः। नन्वेतद्वा
व्यभिचाराग्रहेऽन्वयः तत्र व्याप्यतासन्देहस्य व्यापकसन्देहहेतुत्वे तत्स्मरणे इति व्याप
कतदभावयोः स्मरणे एव हेतुत्वादित्यर्थः तदग्रहः उक्तसहचारदर्शनाग्रहे समहानसद्
त्वादिकोटिद्वयस्मरणं पर्वतादिकाभिप्रायि[illegible] नाचेद्धर्मिज्ञानं तत् सन्निकर्षेणः स
त्वमावादिति। तस्य व्याप्त्या संशयस्य तत्र कोटिद्वयस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादतए
व वदन्ती स्वपि वक्ष्यति। नन्वेवं समानेत्यादिसूत्रविरोधस्तेन भाष्यकृतमते पञ्चधेटीका
कृन्मते च त्रिविधानं संशयस्याभिदुञ्जनादत आह। समानेत्यादि समानेकधर्मोपपत्तेर्वि
प्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति प्रथमाध्याये
सूत्रे तत्र विमर्शो निरुक्तः कोट्योविमर्शः संशय इति लक्षणं स्वं समानधर्मस्योप

धर्म्मितोऽनेकधर्म्मस्योपपादितो विप्रतिपत्तेः प्रमाणासंदेहपर्य्यवसानुपलब्ध्यव्यवस्था
63 तोऽप्रमाणत्वसंशयपर्य्यवसितानुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चयो विशेषकोऽप्युपस्मितिस्तदपेक्ष
तु तथा पञ्चविध इति भाष्यकृतः एवं त्रिकमन्तर्भाव्य संशयास्त्रिविध एव विशेषस्योपलब्धि
विध्यानुपलब्धिर्विशेषादर्शनरूपमेवस्या विरहश्च विशिष्टधीसामान्यहेतु तथा संशय
स्यालिङ्गत्वमपव्यणीय इत्ते तावन्मात्रेणैव धनायत्वडपलब्ध्यादिति कसोपपादनेमिति तट्टीकाकृ
तापादि स्ववसप्तिद्धः संशयसूत्रस्यार्थः तत्रस्थः समानेत्यादि सूत्रस्थः सप्तम्याः प्रायेण
तीयमनुक्ते रूपाभेदं। कोटिद्वयेति तत्तत्सहचरितधर्म्मविशेषज्ञानत्वे तदभावसहचरितधर्म्मवि
शेषज्ञानत्वाभ्यामेव तत्तु संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमिति पर्य्यः। गौरवादिति तदभावसहचरित
धर्म्मवत्ताज्ञानिश्चयत्वेनापि हेतुतायां तत्तदभावसहचरितद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे तद

लहेतुतावच्छेदकस्याव्यापकत्वादिति भावः लौकिकं साध्यसिद्धं तदभावावृत्ति साधारणेति
साधारणधर्म्मवत्ताज्ञान एवेत्यर्थः सर्वत्र व्याप्यवत्तासंशयस्य व्यापकसहचरितत्वेनालिं
गावगाहित्वे [illegible] ऽपि व्यापकाभावसहचरितत्वेन तदभावावगाहित्वे प्रमाणाभावात् तदंशे व्य
व्यापकत्वसंशयानुमानिकत्वान्वेदं युक्तमिति स्वयं वसेनैव्या इत्युक्तामंजितः। असाधारणं
प्रत्येककोटितद्व्याप्यवत्तानिश्चये टीकाकारोक्तेः ते: साध्यतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयपाः साध्यसं
शयेऽप्रतिबन्धकताभावादिति भावः व्याप्यवत्तासंशयेन तदभावव्याप्यवत्तालिंगत्वेनाव्यावहणाद्वे इत्यु
क्तमिति ध्येयं हस्यं चेति व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेनेत्यर्थः। स्फुट एवेति साध्यव्या
पकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः। साध्यदृत्तीति साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य
साधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वादिति भावः किञ्च मत आह उपाधेरिति न तत्र घटस्य निश्चये ऽ

पिघटो नीलो न वेति संशयोत्तरं भूतले नीलघटवैन्नवेत्याकारसंशयवत् साधनस्यो
पाधिव्यभिचारित्वनिश्चयेऽप्युपाधेः साध्यव्यापको न वेति संशयोत्तरं हेतुः साध्यव्या
46 पकोपाधिव्यभिचारी न वेत्याकारसंशयस्य औचित्यावर्जितत्वादिति भावः ईप्समो न वेति उ
पाधेः साधनाव्यापकत्वसंदेहनाहितत्वात् साधनाव्यापकत्वाप्यत्वसंदेहादेव तत्र साध्यसा
धनाव्यापकस्य संदेहस्यानुपपन्नत्वादिति भावः । संशयमात्रस्याभावे कोटौ विशिष्टबोधि
ष्टावगाहित्वनियमाङ्गीकारे संशयस्यैवासिद्धेः स्यात्स एव नाह वदन्तीति अर्थान्तरस्य पुरु
षदोषत्वादनुमानदोषमाह एकोऽन्त इति स श्यामत्वेन शाकपाकजत्ववान् मित्रातनयत्वा
दित्यनुमाने श्यामत्वांशे शाकपाकजत्वस्य तदंशे च श्यामत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः । ननु सः श्या
मत्वविशिष्टशाकपाकजत्ववान् मित्रातनयत्वादित्यनुमाने सैकमात्रसाध्यव्यापकत्वानुत्तरैकोऽश

ऽपरस्योपाधित्वं संभवेदित्यत आह एकविशिष्टेति एकैकस्येति श्यामत्वस्य शाकपाकजत्वस्य
वेत्यर्थः ननु व्याप्तिः सकलदिक्कालव्याप्तिविशिष्टा द्वितीयस्य एतदनुमानस्य सद्धेतुत्वात् कथं सन्देहोऽपा
धित्वमत आह वस्तुतः सद्धेतावपीति यस्तु यद्गत्या सद्धेतावपीत्यर्थः तद्धेतोः सद्धेतुत्वस्याग्र
ग्रहदशायां तदर्थमिति अनैकान्तिकत्वस्य सन्देहस्य ज्ञानयोग्यमित्यर्थः तस्य अनैकान्तिकत्व
सन्देहस्योद्भावनमफलमदोषः । महादिति नास्तीत्यर्थकं अभिप्रायेणेति तदुद्भावनस्येत्यसां
प्रदायिकत्वादित्याग्रहेऽन्यदाः । ननु व्याप्यग्रहस्थानस्याव्याप्यफलत्वात् कथमिदं दूषणमत आह साधाम
तिऽसाधकतासाधकतया हेतुदोषः त्वेनेत्यन्वयः । अप्यानुमितिसोपाधिकधर्म्मिण्युपस्थितौ सत्त्वमसाध
कत्वं तत्साधकत्वं च न साध्यव्यभिचारितया सन्दिह्यमानत्वं सद्धेतावपि तत्सत्त्वात् अत आह जि
ज्ञासाहावेति अयं हेतुः संदिग्धव्यभिचार इत्युद्भावनं कुत्रागतिजिज्ञासायां व्यभिचार

47

स्य साधारण्यधर्म्मादिकं प्रदर्श्य अभिचारसंशयस्य कल्पनादिति भावः वस्तुतो दृष्टान्तु
स्य साध्यतावेफत्यमिव हेत्वाभासभिन्नमपि संदिग्ध्यानैकान्तिकत्वं निग्रहस्थलेतादृ
कोद्भवते। निग्रहस्थलस्य चकारेणोक्तस्यापि समुच्चितत्वादिति युक्तंनुतत्पस्यामः अयं
हेतुमभीचारी न वा सोपाधिर्न वेत्येवं संदिग्ध्यानैकान्तिकत्वादेवरूपवर्णनं कार्य्यमयं हेतुम
भिचारी साधारणमिव निश्चितः व्यभिचारेहः इति नु परामर्शः। ननु मत्त्वति पक्षोन्वायकते
सोपाधेर्दूषकत्वादिनस्यादिति संदिग्धोपाधेर्दूषकतापात्तिष्टापत्तिश्चेत् आह उपाधित्वस
ति अनुमितिंप्रति साध्यस्य हेतोश्च साध्यव्याप्यत्वस्यावगाहि-णी।। लिंगोपधानमतेन
वेदं। तस्य उपाधेः न्यूनतापरिहारोयमध्ये उरुवयतिकविज्ञाप्यत्वेनेतियतोपाधेः साध्य
व्यापकत्वसंदेहस्तत्र तदभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वेन संदिग्धत्वादिति भावः ततएव

बाधाचतावदेव। कुत्रमिति तथाच तदालीढपाधेर्दूषकत्वेऽपि न हानिरिति भावः वस्तुग
तिमनुरुध्याह नेवेति असाधारण्यं पक्षमात्रवृत्तित्वं। अनवतीर्णेतु बाधइत्यनुषज्यते। नो
पाधित्वं पक्षेतः तदन्तं पर्यन्ते तरत्वादिग्रह इति साध्यव्यापकतायाइत्यनुषज्यते न साधारण्यं
दूषकतामिति शेषः। ननु पक्षेतरत्वादिभावस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेन तत्र साध्याभावान्वेषणा
व्यग्रहादुपाधित्वदूषकतैवेत्यत आह व्यतिरेकितापतिसाध्यव्यापकीभूतस्वव्यतिरेकवत्त
योद्भावकतायामिति शेषः अनुपेति उपाध्यभावे साध्याभावान्वयव्याप्यग्रहस्याकिंचित्कर
त्वादित्यन्वयः। नन्वेवं साध्यस्येव तदभावस्यापि व्यापकत्वं पक्षेतरस्य स्यात् सहचारादेस्तुल्यता
तथाच साध्यस्येव तदभावस्यापि प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तस्य दुर्वारमित आह स्वस्वेति पक्षरूपत
याचेति पक्षवृत्तेरपि तदवृत्तित्वग्रहदशायां प्रतिपक्षोन्नायकत्वसंभवादाह पक्षादृ इति तद्ग्रह

48

दृशायां व्याप्यत्वासिद्धत्वं यदि व्याप्तिविरहत्वं तदा एवं मताभेद इति इत्याशंकां निरस्यनुर
तावपत्ति व्याप्तिविरहेति अनौपाधिकत्वज्ञानस्योत्पत्तिमूलं यथा नौपाधिकत्वज्ञानगोचरपरं
तद्दशायां साध्यमनुनयस्य तदनास्कन्दकत्वेनासंगतिरतो व्याचष्टे अनौपाधिकत्वं ज्ञान
स्योत्पत्तिमूलं अत्र च सर्वत्र यथा मूलं सोपाधिकत्वे पदमुपाधिज्ञेयपरं विनयादिभ्यष्ठगिति स्वार्थे
तद्धितानानात् यथा सत्येव नैकस्येत्यादिमूलस्य विभिन्नधर्मिकतापरत्वे प्राप्तव्याप्तिज्ञाने
कारणस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य विघटकत्वं यदि प्रतिबंधकधीविषयत्वं प्रसि
द्धिस्तादृशज्ञानाभावस्य निश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादतो व्याचष्टे कारणीभावेति उपाधिज्ञानाभा
वात्मकं यद्व्याप्तिग्रहकारणं तदभावरूपोपाधिकत्वज्ञानविषयतायत्पर्यः ॥ अनौपाधिकत्व
ज्ञानस्योत्पत्तिमूलस्यानौपाधिकत्वज्ञानार्थकं त्वयादिनामतत आह अनौपाधिकत्वेत्यादिना

सोपाधित्वज्ञानात्स्यादिति उपाधित्वज्ञानस्येति तदुक्तः पाठः तथा सत्येव तिन्नधर्म्मिकतामि
त्यग्निमग्रंथसंगतेरितिध्येयं सैव सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकं येन तात्पर्यादितिनही
साध्यग्रंथसंगत्यादिः यथाश्रुतमेवकारणलेविघटकपदं साधीयः आत्तिविरहरूपापामसिद्धि
ज्ञात्मीवस्यासंभवान्नाप्रवृष्टेनाप्यवाक्षिद्धहृतिआप्यसाज्ञानेऽनाभावो यदि निविष्टस्त
देपाधेस्तदसंभवी प्रकृताननुयोगाचेतिः अतः कलितार्थमाह। तद्धवेति भिन्नधर्म्मि
सा कतामिति एकस्यान्यस्योदितिमुखेन तस्याप्रातत्वादिति भावः। ननु साध्यव्याप्यत्वबुद्धिका
रणीविघटकमपि साध्यव्यापकाव्याप्यताज्ञानं साक्षादेव तत्र प्रतिबंधकं स्यात् इत आह वि
रोधीति साध्यव्याप्यस्य व्यभिचारित्वं साध्येऽपिनच तत्र साध्यव्यभिचारित्वं न वोपाधेः साध्य
व्यभिचारित्वादित्वज्ञानं साध्यव्यापकत्वधीपरिपंथीमत आह। साध्यकाद्येति तथाच स्वव्यभि

चारि साध्यव्यापकत्वेन स्वव्यभिचारिसाध्यकत्वमनुमेयमित्येवमुक्तार्थः तत्राव्यापकस्या
५१ पि व्यभिचारपक्षाद्यस्मात् तद्गुरुत्वोऽपि न क्षतिरिति वदन्ति। उपाधेर्हेत्वाभावस्य विरहन्दु
त्वाभावविशेषणत्वं संभवी स्यात आह तस्यादित्यादि रिति साध्याव्यापकत्वसंशयदशाया
मणुवादेधेः साध्यव्यभिचारसंशयेकत्वं हेतुकता वीजमंत्रयतो व्यापकत्वे निश्चित इति
मूलस्य संगतेवाह निश्चयदशायामिति तत् संशयपक्षे उपाधित्वसंशयस्य व्यभिचारा
न तावेतपक्षस्य व्यभिचारानुमितिस्यावेसर्व्यर्थ यद्वेत्याग्रमनुक्तिनेनयोन [illegible]पि प्रत्येवाह।
मानस्येति विशेषदर्शनतया जप्यव्यभिचारनिश्चयाभिनिवर्त्तकतया स्वव्यापकसाध्यसामा
नाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्विरहो यदि साध्यते तदा स्वपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वे साध्यप्रसि
द्धिरहेतान्तरपरत्वे न प्रकृतहेतोस्तादृशाभावग्रहस्यामाहित्यहानिविरोधित्वाद संगतिवत आह।

साध्यसंबंधितेति सत्ताद्विद्रव्यत्वादिसंबंधितावच्छेदकरूपविशिष्टसत्तात्वादेः सत्त्वादा
ह साधनतावच्छेदकद्रव्यत्वसाध्यसंबंधितायामवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसंबंधवि
शेषस्तदेदं यदि च साध्यसंबंधिताभावव्यापकत्वावच्छिन्नसंबंधिताभावकधर्मत्वं त
दा स्वपदस्य प्रकृतसाधनतावच्छेदकपरत्वे एवं विवक्षाविरहे साधने अप्रसिद्धिरत आह
साध्यवदन्येति अत्रापि साधनतावच्छेदकसाध्यवदन्यवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वस्याविरह
तात्पर्यं यथाश्रुतस्य द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादि सद्धेतुसाध्यवदन्यतादेतद्रूपरूपत्वादि
त्वादेः हेतुताघटकसमवायेन साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वरूपायाव्याप्तेर
सिद्धत्वेन तदभावस्य साधयितुमशक्यत्वादिति अत्र साध्यकत्वमिति द्रव्यत्वमिति लिंग
मत्त्वयेन एवमनुपपत्तेर्नत्वादिति यत्र साधननिरूपसाध्याभावत्वं साधनीयतत्साधनं

पर्यवसानं द्रष्टव्यः साधनान्तरमन्तर्भाव्य तज्ज्ञानस्य प्रकृतसाधने व्याप्तिग्रहावि
रोधित्वादिति भावः हेतौ साध्यव्यभिचारित्वमिति उपाध्यभाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वे
50 न हेतुतावच्छेदके साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वं हेतुमत्त्वेव उपाध्यभाववत्त्वेन साध्या
भाववत्त्वं वानुमेयधर्मे पर्यवसितं फलितार्थः उपाधिव्याप्यत्वेनेति अत्रापि साध्यतावच्छेद
कसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वं साधनाभावकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वेनानुमेयमि
त्यत्र तात्पर्यं धूमवान्वह्नेरित्यादौ उपाधिनाव्यभिचारानुन्नयने साधनाभाव
स्याप्रसिद्ध्या तस्य तदुन्नीतस्योपाधितामसम्भवात् धूर्धुरयातिव्याप्ति रिक्ति साधनहेतु
माने साध्यव्यभिचारस्य साध्यत्वे उद्भिज्जगणोदौ रितव्यसिसमुन्नासंगतेवाहा। व्याप्तिविरहस्य १८
तिउपाध्यव्याप्यत्वेन साध्याव्याप्यत्वमतेस्य साधने संयोगो दौ हेतौ साधनव्यापकत्वादि

साग्निमत्त्वासंगतिरुपाध्यसाध्यगगनादौ संयोगाभाववद्वृत्तिविरहादत आह व्य
भिचारस्येति नन्वार्द्रेंधनादिव्यभिचारित्वेन वह्न्यादौ धूमादिव्यभिचारित्वानुमाने साध
त्वेऽव्याप्ते वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वं कथमुपाधिः यः पित्तादौ व्यभिचारतो साध्यव्यापक
त्वाग्रहादेतत आह व्यभिचारस्फुरणेति अस्य साधनाभाववच्छेदवद्वृत्तित्वस्य तेनापीति साध
नाभाववद्वृत्तित्वेनापि स्वव्यभिचारादिना साध्यव्यभिचारादेर्व्यभिचारस्योन्नयने साधन
व्यभिचारव्यभिचारादेरुपाधित्वसंभवादित्यर्थः ननु धर्मे निरुपाधिना व्यभिचारस्योन्नयस्य
त्वेनुनोपाध्यन्तरस्फुरणं तत्रैव वनोपाधिमात्रे साध्यच्छेदहस्त आह वस्तुतस्त्विति हेतोः सा
ध्यव्याप्यत्वेन इति उपाधिव्यभिचारित्वादिरूपस्य हेतोः साध्यव्यभिचारित्वादिरूपसाध्यव्या
प्यत्वनिश्चयेनेत्यर्थः व्यभिचारस्य साध्यत्वेऽवश्यं तदसत्त्वान्न तदवच्छेदेन साध्यव्यापकत्वम

मत आह। व्याप्यत्वाभावेति एवं गगनत्वे साध्यव्यापकरूपः लाघवादाह साधनवदन्येतित
५। व्यात्वेति साधनव्यापकत्वसंभवादित्यर्थः। प्रसंगादाह। एवञ्चेति व्यभिचारधीद्वारकदूष
कत्वे चेत्यर्थः प्रतिहेतुसमाजाविति विशेषि परामर्शयोर्मिथो हेतुद्वये अभिचारसंशय
हेतुत्वादन्यथा तत्र साध्यद्वयोरनुमितावापत्तेरितिभावः। प्रतिपक्षस्थले साध्यद्वयोरनुमि
त्यनुत्पादस्यान्यथैवोपपत्तेस्तत्र हेत्वोः व्यभिचारसंशयेमानाभावेइत्याशयेनाह परस्य
रेति तत्र प्रतिपक्षस्थले मानाद्दितिं भावः। इति उपजीव्यव्याप्तिनिश्चयेन प्रतिबंधाद्येषमिद्ध
द्वयोरन्वेव मुद्राविता पाधिसंदेह समुत्पादोऽपि व्यभिचारसंदेहो विफलस्तदुकार्यस्यानुमितेरु
त्पादस्य विरोधिपरामर्शान्यामितिमेव संपादनादत आह उपाधिसंदेहादिति एकत्रेति।
तुल्यतिलयाच्चतुल्यवत्त्वाभावसंपत्यर्थः मेवतत्रे संदिग्धोपाधिरूद्राव्य इतिभावः। नुनुलस्य

वत्त्वाभावस्यापि निष्फलत्वात् सम्पत्तिरनुचितेत्याह नचेति सत्प्रतिपक्ष इति असत्त्वेना

नाघनास्कन्दितायामिव सत्ताधित्वग्रहाभावविशिष्टायामेव विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथो

ऽनुमितिप्रतिबंधेन सत्प्रतिपक्षो यथा तथाविधायामेव विरोधिपरामर्शाभ्यां हेत्वाभासिचारं

काधानमित्यर्थः वनेतरस्य सादृश्यवाधित्वादिति भावः॥ स्वव्यसत्त्वालौकिकप्रत्यक्षादिनाने

श्यात्वेति प्रतिप्रत्यादिप्रसंगादित्यर्थः अमिवादिव्याप्यहेतोः आह कत्वे नेवउपाधेर्दूषक

तापमानहेतुकत्वात्तुल्यस्यनत्वमपाकर्तुमाह। अत्रचेति तुल्यबलत्वे इति साध्यव्याप्यव

त्तापरामर्शविषयबलतत्समानकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्ताभाववत्तापरामर्शविषयत्वमित्य

र्थः। सत्प्रतिपक्षेति साध्यवत्तानुमितिविरोधितामतोन्यत्सर्थः अधिकरणत्वे इति अत्रैवेत्यसत्त्वा

नास्कन्दितसाध्यपरामर्शकालीनानिश्चितप्रामाण्यकादिसाध्याभावव्याप्यवत्ताभाववत्तापरा

मर्शविषयत्वमित्यर्थः व्याप्यत्वादिति उपाध्यभावे साध्याभावव्याप्यत्वादिप्रतिसंधानमित्यर्थः

52 आदिनापक्षधर्मत्वोपग्रहः तदन्वयनस्य वा धान्वयनस्य त तद्व्यति उपाध्यभावे साध्याभाव
व्याप्यत्वादिप्रतिसंधानं तद्रूपार्थः अनुमितित्वेन साध्यस्य त्वादिः न सर्वेति कश्चमिति उपा
धेः पक्षावृत्तित्वनिश्चयस्थले साध्याव्यापकत्वसंदेहस्य तेन च तदसंभवादिति दिग्भावः । व्य
भिचारे त्वसाध्यव्यभिचारित्वव्यापकतायामनुपाधिमतिरिक्तस्य पक्षमात्रवृत्तित्वं इदमिति
अत्र धूमवान्वह्नेरित्यादौ साधनेन न साध्याभाववान्नव्याप्यः पितृत्वस्य भावादित्येवं क्रमेण
भिचारेऽन्व्यापकस्य प्रयः पितान्वयत्वादेव साधारणविपर्ययकत्वसंभवान्वेदं युक्तमिति
चिन्त्यव्यतिरेकिना साध्यव्यापकीभूतोपाध्यभाववत्वनप्रतिपक्षेतरस्येति साध्याभाव
व्यापकत्वप्रागहीतोपाध्यभाववत्त्वस्य तत्स्वार्थः अदोषत्वात्तन्वेनानुपासनात्तद्धेतव्यतिरेकि
नाप्रतिपक्षे व्यापकतोग्रहे फप्रमाणाभावइति नान्वेतस्य व्यभिचारेऽन्व्यापकतापक्षेऽप्यु

मा
पाध्येंऽसत्तायामवि। धिष्ठत्वात तदनुक्त्वा मूलस्य त्वनुनत्व मतमाह तदयमिति पक्षतावच्छेदकसामा
नाधिकरण्येनेति पक्षतावच्छेदकरूपेणैकधर्म्मितात्पर्यः पक्षैकदेश इति पक्षतावच्छेदक
आश्रयैकधर्म्मितात्पर्यः तदेकदेशान्तरे पक्षतावच्छेदकाश्रयीभूतधर्म्मिन्तरे। पक्षतावच्छेदकावच्छे
देनेति पक्षतावच्छेदकस्याश्रये यावत्तात्पर्यः तथात्वं साध्यसिद्धवैदेश्यपत्वं। तादृशस्यपक्षस्याव
लीकविपर्य्ययकस्य। विरोधित्वादिति सर्व्वमिदं समानधर्म्मिकस्यैव तदभावव्याप्यवत्तानिश्च
यस्य तद्वत्ताबुद्धिं प्रति बाधित्वमिति प्राचान्मतेन नव्यमते तु पक्षैकदेशस्य त्विति पक्षेऽपीत्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यव्यापकीभूताभाववत्त्वनिश्चयेपीतार्थः। एतदेका
देशान्तरहत्वस्यापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यर्थ इति ध्येयं। अप्रसिद्धसाध्यवि
पर्ययेत्यत साध्यविपर्य्ययस्याप्रसिद्धत्वसमत्वमेवनत्वेनातत्वमित्याह। साध्यतितस्यसा

53

ध्यपि पर्यवसन्नस्याव्यापकेति साध्यव्यापकस्य व्यतिरेकेणेत्यर्थः साध्यव्यापकत्वव्यापकव्या
वृत्तिप्रतियोगित्वरूपस्य तु उपाधित्वस्य तन्माभासत्वेऽवतस्योपाध्याभासत्वादिति भावः। नोपाधि
त्वेनेति दृष्टान्तार्थः तदनुपाधित्वस्यैव मनोक्तत्वेन दूषकत्वादिति ध्येयं। प्रथमे हेतुमाह वृत्ति
त्वेनेति उपाधियोग्यता इति प्रसंगादित्याद्यन्वयः द्वितीये हेतुमाह धूमाभावस्यैवेति उच्छिन्न
त्वेऽप्यदूषकं स्यात् तत्तत्संभवादिति ननु धूमवान् वह्नेरित्यस्य प्रति हेतौ निर्धूमः आर्द्रेन्धना
भावादित्यत्रैव पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य पाधित्वेनोद्भाव्यत्वं तत्राप्यः पिशाचादौ व्यभिचा
रेणार्द्रेन्धनाभावस्यापि निर्धूमताव्यापकत्वात् अत आह आभासत्वेऽपीति विशेष्यतया एकइति व्य
भिचारेण महदृश्यादिमित्यर्थः। वस्तुतो वस्तुगत्यातत्त्वेन वन्वतरेत्यादिके कथकसमयस्या
कारः। समयो निर्बन्धः। असौ पूर्वस्य हेतुव्यतिरेकः पूर्वसाधनमात्रव्यतिरेकस्यानुपाधि

तायां सुलखुताख्यापनाद्यनुक्तेर्वाह् कादाचित्कत्वेनेति इदं सकर्त्तृकं कादाचित्कत्वा
दित्यस्य प्रतिहेताविदम कर्त्तृकं मजन्यत्वादित्यत्र दर्वसाधनस्य कादाचित्कत्वस्या
प्यंयदनित्यत्वं तदतिरेकरूपं नित्यत्वादिकं नोपाधिरित्यर्थः॥ ॥ इत्यनुपाधिवादः
ऐमन्निटिप्पणी॥ ॥ ० ॥ ॥ ॥ ॥

स्वं. डित

१८

५४५

पत्रे ७६